

Tidigmodern och modern tid i Uppsala län

– uppdragsarkeologisk kunskapsöversikt 2014

Författare: Ann-Mari Hållans Stenholm

Omslag: Vid utredning etapp 2 för väg 288 Alunda-Gimo undersöktes ett torp (objekt 32) som ligger på södra Skäfthammars utmark, Skäfthammars socken, Uppland. Torpet bestod av ett boningshus, en ekonomibyggnad, en källargrund och en brunn. Med ledning av historiska kartor och det arkeologiska källmaterialet är det troligt att det rör sig om ett torp eller backstuga från tidigt 1800-tal med omgivande åkermark. En enhet som ursprungligen kan ha legat på Knutsbols ägor under 1700-tal. Det finns inga markeringar för fastigheten på kartor från 1800-tal, vilket tyder på att det inte stått på platsen under någon längre tid. Lämningen var relativt välbevarad och har endast i mindre partier störts av den skogsavverkning som dragit fram över området under senare tid. Sammantaget bedöms fornlämningen utgöra en kortlivad lägenhetsbebyggelse från tidigt 1800-tal med en uppskattad storlek av 1 700 kvadratmeter. Foto: Riksantikvarieämbetet UV Mitt, Fredrik Larsson.

Rapporten ingår i ett projekt som är finansierat av Riksantikvarieämbetets FoU-anslag för kulturmiljöområdet.

Länsstyrelsen i Uppsala län

Hamnesplanaden 3

751 86 Uppsala

Tfn: 010-22 33 000 (vxl)

E-post: uppsala@lansstyrelsen.se

Internet: www.lansstyrelsen.se/uppsala

Länsstyrelsens Meddelandeserie 2014

ISSN 1400-4712

Du hittar rapporten som pdf-fil på vår webbplats www.lansstyrelsen.se/uppsala

Innehåll

Inledning

Teoretiska perspektiv och förhållningssätt

    Moderna tider och modernitet

Metoder

Lämningsstyper

Lägenhetsbebyggelse

    Lägenhetsbebyggelse och FMIS

    Torp som mångtydigt begrepp och historisk företeelse

    Torp och forskning

    Torp och uppdragsarkeologi

    Torp och kunskap

    Sammanfattning

Stadslager

    Tidigmoderna och moderna städer och fornlämningsområde

    Tidigmoderna och moderna städer och forskning

    Tidigmoderna och moderna städer och uppdragsarkeologi

    Tidigmoderna och moderna städer och kunskap

    Sammanfattning

Referenser

Inledning

Föreliggande kunskapsunderlag behandlar arkeologi i lämningar från tidigmodern och modern tid. Det handlar i mer generella termer om ca 1500-1700-talen (tidigmodern tid) respektive ca 1800-1900-talen (modern tid), men i detta fall om en snävare period som omfattar 1600-tal till 1850 (se vidare *Moderna tider och modernitet* nedan ang. problematisering av periodisering och kronologiska gränser). Den kronologiska avgränsningen relaterar dels till kunskapsunderlaget för medeltid, som även omfattar 1500-tal, och dels till Kulturmiljölagens fornlämningsbegrepp som årtalssatts till 1850 (jfr kunskapsunderlag medeltid).

Under pågående arbete med handlingsprogrammet för uppdragsarkeologi i Uppsala län trädde den nya Kulturmiljölagen i kraft. Lagändringen innebär att fornlämningsbegreppet kom att vidgas och årtalssättas till 1850. Vissa huvudsakligen sentida lämningstyper som tidigare inte haft ett lagskydd betraktas nu som fornlämning. Det råder dock en stor osäkerhet i den antikvariska världen kring de tidigmoderna och moderna lämningarnas arkeologiska kunskapspotential och vetenskapliga värde. Av den anledningen befanns det vara synnerligen angeläget att gå igenom ett urval av de eftermedeltida lämningarna i anslutning till kunskapsunderlaget för medeltid.

Flertalet av de lämningskategorier som behandlades i kunskapsunderlaget för medeltid har även en kronologisk och funktionell fortsättning i tidigmodern och modern tid. Det handlar exempelvis om stadslager, bytomt/gårdstomt, kyrkomiljöer osv. Vissa lämningstyper som exempelvis militära, industriella och maritima lämningar kan dock anses ha sin huvudsakliga tyngdpunkt i tidigmodern och modern tid.

I kunskapsunderlaget behandlas två utvalda lämningstyper som av Länsstyrelsen bedömts vara särskilt angelägna att behandla. Det gäller stadslager och lägenhetsbebyggelse, vilka tidigare inte setts som fornlämning regelmässigt och där antikvarisk praxis har varit ojämn. Det är också lämningstyper som förväntas utgöra en stor andel av Länsstyrelsens framtida värderingar i samband med tillståndsgivning.

Det finns åtminstone ytterligare två lämningstyper med tyngdpunkt i tidigmodern och modern tid som har en alldeles särskild förankring i Uppsala län och därför också kräver en särskild genomgång: maritima lämningar och lämningar i bruksmiljöer. Länets långa kuststräcka innebär att de maritima lämningarna har en uttalad närvaro, liksom att lämningar från den omfattande metallhantering, gruvbrytning och kolning som skett inom de expansiva bruksmiljöerna präglar de norra delarna av länet. Dessa lämningstyper har emellertid inte bedömts rymmas inom föreliggande kunskapsunderlag, varför Länsstyrelsen avser att söka särskilda medel för att behandla även dessa lämningar inom ramen för handlingsprogrammet.

Dialogmöten:

Upplandsmuseet

UV

Teoretiska perspektiv och förhållningssätt

De teoretiska perspektiv och aspekter som tas upp i kunskapsunderlaget för medeltid har relevans även för tidigmodern och modern tid (jfr kunskapsunderlag medeltid). På ett grundläggande plan handlar det om arkeologi inom det historisk-arkeologiska fältet, vilket innebär ett metodiskt förhållningssätt där en dialog upprättas mellan skriftliga utsagor och materiella uttryck. Det betyder att skriftligt och arkeologiskt källmaterial kombineras på ett sådant sätt att nya frågor och tolkningar kan uppstå. Den tidigare nämnda antikvariska osäkerhet om de tidigmoderna och moderna lämningarnas vetenskapliga värde har sin grund i en hierarkisk syn på olika källors värde i skapandet av en historisk berättelse (jfr kunskapsunderlag medeltid, avsnittet *Ting och text*). Bortsett från de möjligheter som tillgången till flera olika källmaterial innebär i ett vetenskapligt arbete, så kan det vara på sin plats att upprepa att den materiella kulturen har potentialer att visa på såväl andra dimensioner som andra perspektiv än de som kommer ur det skriftliga källmaterialet (ex. Lihammer 2011).

Det uttalade landskaps- och aktörsperspektiv som dominerar inom historisk arkeologi idag omfattar även forskningen kring det tidigmoderna och moderna samhället. Samtidigt är också diakrona och globala perspektiv uttalade, vilket vidgar frågeställningarna på såväl ett rumsligt som tidsmässigt plan. Inom den arkeologiska forskningen kring såväl de tidigmoderna och moderna städerna som de obesuttnas bebyggelsemiljöer på landsbygden under samma tidsskeden har dock den teoretiska utvecklingen varit svag. Vad gäller städer finns idag ett större forskningsprojekt och ett antal större uppdragsarkeologiska projekt i bl.a. Kalmar och Nya Lödöse, vilka tillsammans har kommit att vitalisera teoribaserade diskussionen kring tidigmodern urbanisering. Även inom ”torparkeologin” finns nya teoretiska ansatser som i likhet med forskningen kring urbana miljöer kommit att fokusera på människor och kulturella mönster (jfr stadslager och lägenhetsbebyggelse nedan).

De utvalda kunskapsområden som lyftes fram i kunskapsunderlaget för medeltid har även relevans för arkeologi i tidigmoderna och moderna lämningar:

- Urbanisering, urbanitet och urbanism
- Religion, ritual och folktro
- Produktionsstrategier och konsumtionsmönster
- Människa, levnadsmiljöer och handlingar
- Människa och samhälle

Kunskapsområdena kommer emellertid att brytas upp, konkretiseras och tematiseras mer specifikt mot respektive lämningstyp. Syfte är att tydligare rikta de problemorienterade frågorna till lämningstypens speciella potential att skapa ny kunskap om det tidigmoderna och moderna samhället.

Moderna tider och modernitet

Periodiseringar som tidigmodern och modern tid är lika problematiska som exempelvis medeltiden som period (jfr kunskapsunderlag medeltid). I detta ligger problematiken med vetenskapligt konstruerade kontinuiteter och diskontinuiteter. Var börjar och slutar ett historiskt skede och i sådana fall varför? I konstruktionen av en nationell historia under 1800-talet förlades den kronologiska gränsen mellan medeltid och tidigmodern tid till början av 1500-talet. Det är emellertid en gränsdragning som idag utmanas och ifrågasätts på olika sätt inom historisk arkeologi (Lihammer & Nordin 2010:12).

I begreppen ”tidigmodern” och ”modern” tid återkommer begreppet ”modern”, vilket tillsammans med ett begrepp som ”modernitet” har kommit att definiera perioderna. Ordet förknippas främst med den industriella revolutionen under 1800-1900-talen, samtidigt som det modernas uppkomst i många stycken kan återfinnas redan under senmedeltid (Hansson 2007:76). Samtidigt som arkeologisk forskning kring det tidigmoderna och moderna samhället idag vanligen utgår ifrån begreppet ”modernitet”, finns ingen enighet om begreppets definition och innebörd. Det anses dock vara ett begrepp som är vitalt för förståelsen av samhället i ”tiden mellan medeltiden och samtiden” (Ersgård 2007, Lihammer & M Nordin 2010:10). I ett postmodernt tidevarv framhålls det moderna projektet som en del av vår närhistoria och av stor betydelse för förståelsen av identiteter och världsuppfattningar i vår samtid.

Under den svåravgränsade ”moderna tiden” kan man dock se uppkomsten av företeelser som exempelvis ett kapitalistiskt produktionssätt, sekularisering och kolonialism (Lihammer & M Nordin 2010:9). Modernitet som ideologi omfattar tankar om ”framåtskridande, förnuft, vetenskap, sekularisering, individualism” (aa:10). Ytterst handlar det dock om våra möjligheter som arkeologer att studera modernitet i relation till materiell kultur, vilket inte är oproblematiskt (Rosén 2010:10ff). Det kräver tydliga definitioner och problemformuleringar, liksom en metod som aktiverar materiell kultur tillsammans med skriftliga uppgifter.

Kulturmiljölagens årtalsgräns vid 1850 innebär att det sena 1800-talets och 1900-talets lämningar inte har ett skydd som fornlämningar. Länsstyrelsen har dock en möjlighet att fatta beslut om fornlämningsförklaring för lämningar som tillkommit efter 1850 där ”särskilda skäl med hänsyn till lämningens kulturhistoriska värde” föreligger (2 kap. 1a § kulturmiljölagen). I relation till diskussionen ovan om det moderna projektet och modernitet kan det tyckas som ett ödets ironi att de flesta lämningar från 1800- och 1900-tal, då moderniteten slår igenom på bred front, inte är skyddade av KML. Det är också ett tidsskede då mängden föremål i hushållen växte dramatiskt. Massproduktion skapade tillgång och sociala reformer och social rörlighet både möjlighet och vilja till masskonsumtion. Den materiella kulturen erbjuder således tidigare oanade möjligheter att arkeologiskt studera kulturella mönster och sociala strategier i en tid av stora sociala omvälvningar (77). Det finns således all anledning att antikvariskt även förhålla sig till vissa lämningar från tiden efter 1850. En värderingsdiskussion kan ta sin utgångspunkt i Riksantikvarieämbetets utvecklingsprojekt *Plattform Kulturhistorisk värdering och urval*.

Metoder

Den redogörelse för metoder som finns i kunskapsunderlaget för medeltid har giltighet även för föreliggande kunskapsunderlag. I vissa avseenden innebär dock arkeologi i eftermedeltida lämningar specifika förhållanden som är viktigt att uppmärksamma särskilt. Det handlar om den ofta stora mängden skriftligt källmaterial, samtidigt som vissa företeelser och befolkningsskategorier helt eller i stor utsträckning kan sakna skriftlig dokumentation. Detta är ett förhållande som kräver arkiv- och källkunskap för att kunna formulera relevanta frågor och välja ändamålsenliga metoder. Det krävs också en särskild insikt om den historisk-arkeologiska metodens möjligheter att skapa nya frågor och tolkningar genom att upprätta ett medvetet samspel mellan skriftliga källor och materiell kultur (jfr kunskapsunderlag medeltid *Ting och text*). Andra metodfrågor rör datering av eftermedeltida lämningar, vilket med tanke på det årtalssatta fornlämningsbegreppet i kulturmiljölagen får en särskild betydelse.

Kart- och arkivstudier

Kart- och arkivstudier på olika nivåer är av stor betydelse vid arkeologi i tidigmodern och modern tid. Det är viktigt att det ges möjlighet till kart- och arkivstudier initialt i ett projekt för att skärpa problemformulering och metodval, liksom att sådana studier i ett senare tolkningskede får lov att kompletteras och fördjupas.

Det krävs såväl arkiv- som källkunskap för att på ett vetenskapligt sätt kunna orientera sig bland ett ofta stort material fördelat på olika arkiv, liksom att kunna värdera och kombinera olika källor. För att kunna arbeta kostnadseffektivt med arkivstudier fodras en metodikutveckling av den karaktär som UV Öst presenterat i en förstudie (opublicerad förstudie RAÄ, UV Öst). Förstudien fokuserar på datering av torplämningar i utredningsskedet, vilket är en angelägen uppgift i relation till Kulturmiljölagens årtalssatta fornlämningsbegrepp (se vidare nedan). En metodutveckling kan som i den exemplifierade förstudien involvera en utvärdering av lämpliga arkiv och arkivmaterial för olika syften, vilket krävs då arkiven och registren är många och varierade till innehåll och källvärde. Det kan också handla om att utveckla fungerande indiciemetoder genom att utvärdera hur uppgifter i ett arkiv kan tolkas och kombineras med uppgifter i andra arkiv. För mer komplexa sökningar och studier kan det i vissa fall vara kostnadseffektivt att anlita arkivariens specialistkunskap.

Förutom skriftligt och kartografiskt källmaterial kan foto och andra avbildningar finnas att tillgå. Olika etnologiska källmaterial borde uppmärksammas i högre utsträckning. Det kan handla om föremålssamlingar, folkminnen och folkstro, liksom andra uppteckningar av muntliga sagesmän.

Dateringsmetoder

Kulturmiljölagens årtalssatta gräns för fornlämningsstatus innebär att en initial och tidsmässigt snäv datering av lämningar är av avgörande betydelse. Samtidigt ställer detta höga krav på de vedertagna dateringsmetoderna, vilket inbegriper både naturvetenskapliga metoder som ^{14}C -analys och historisk-arkeologiska metoder som bl.a. omfattar korrelationer mellan skriftliga källor och materiell

kultur. Naturvetenskapliga metoder som ^{14}C -analys har i dessa sena perioder en stor standardavvikelse och för dateringar med utgångspunkt från exempelvis inhemsk keramik saknas upprättade lokala och regionala kronologier. De olika metoderna behöver således utvecklas var för sig, men kan framförallt stärkas genom att kalibreras på ett medvetet sätt med varandra. Som tidigare nämnts är en väl utvecklad kontextuell grävningsteknik grundläggande för att olika material ska kunna korreleras med varandra (jfr kunskapsunderlag medeltid).

Två metoder som möjliggör föremålsdatering lyfts fram särskilt nedan. Metalldetektering fokuserar på enstaka föremål som kan ge en mycket snäv datering, medan keramikanalys på längre sikt kan skapa ett underlag för kronologier med utgångspunkt från ett fyndmaterial som är förhållandevis frekvent förekommande.

Datering med utgångspunkt från föremål kan med fördel korreleras mot såväl naturvetenskapliga dateringsmetoder som skriftliga uppgifter.

Metalldetektering

En initial datering är viktig i den antikvariska och vetenskapliga värderingen av en lämning. Dateringen behöver dessutom vara förhållandevis snäv. Metalldetektering är en idag välutvecklad metod som innebär att man tidigt i den antikvariska processen kan fånga upp metallföremål med snäva dateringsramar. Vid begränsade arkeologiska ingrepp som arkeologisk utredning eller förundersökning kan metalldetektering vara en avgörande metod för att hitta föremål som kan ge mer precisa dateringar, som exempelvis mynt, knappar och andra dräkt detaljer som söljor och spännen. Föremål av den här karaktären som tillvaratas stratigrafiskt kan dessutom ge en datering av olika tidsskikt inom en lämning.

Myntcirkulationen under tidigmodern och modern tid är av en annan omfattning och karaktär än tidigare, vilket innebär att mynt kan ge snäva dateringsramar. Det finns dessutom teorier om en hög grad av penningsekonomi i vissa torpmiljöer, vilket motiverar metalldetektering i sådana sammanhang (se vidare *Lägenhetsbebyggelse* nedan).

Keramikanalys

Keramik från tidigmodern tid har, främst på landsbygden, under lång tid analyserats i otillräcklig utsträckning. Avsaknaden av fyndstrategier har också inneburit att keramik inte alltid tillvaratagits eller gallrats på ett initierat sätt. Det är anledningen till att det idag finns ett mycket litet underlag för att diskutera lokala eller regionala traditioner och kronologier. Kunskapen om den inhemska produktionen av keramik (rödgoods) efter medeltiden är närmast obefintlig och helt baserad på historiska källor. Keramikugnar som påvisar mer omfattande keramikproduktion från tidigmodern tid har inte undersökts i Mälardalen (ex. undantag Kjellberg 2010).

För att i framtiden kunna tillvarata de vetenskapliga potentialerna i tidigmodern och modern keramik för datering, men framförallt som källa till ny kunskap om kulturmönster och vardagsliv, krävs medvetna fyndstrategier.

Lämningstyper - Lägenhetsbebyggelse

Riksantikvarieämbetet rekommenderar att "Lägenhetsbebyggelse" i enlighet med det vidgade fornlämningsbegreppet i kulturmiljölagen bedöms som fornlämning såvida den inte är tillkommen 1850 eller därefter, liksom inte heller den bebyggelse som växer fram i samband med laga skifte, även om detta genomförts före 1850. Det innebär att huvuddelen av denna lämningstyp kommer att få skydd som fornlämning i och med lagändringen, istället för att som tidigare ha varit bedömd som övrig kulturhistorisk lämning (jfr tabell 1).

Den nya Kulturmiljölagen innebär att lämningstypen "Lägenhetsbebyggelse" i egenskap av fornlämning i högre utsträckning än tidigare kan komma att beröras av uppdragsarkeologi. Det är således angeläget att formulera ett aktuellt kunskapsläge med utgångspunkt från denna lämning, för att i förlängningen skapa en grund för en medveten vetenskaplig och antikvarisk värdering.

"Lägenhetsbebyggelse" som omfattar torp-/backstugulämningar är en mångfacetterad och komplex lämningstyp som representerar ett mycket stort segment av befolkningen under flera århundraden. Torpare och backstugusittare var en obesutten och därmed också utsatt kategori av människor i det dåtida samhället, vars historia hittills inte rönt någon större uppmärksamhet inom kulturmiljövården. Lämningen har behandlats extensivt i antikvariska sammanhang, även om det under de senaste 20 åren funnits en diskussion kring dess vetenskapliga värde i relation till arkeologiska metoder. Samtidigt finns det en stark förankring och ett stort engagemang för torplämningar hos den breda allmänheten och i synnerhet inom hembygdsföreningarna. Det finns ofta namn och tradition knutet till torplämningar, vilket gör dem till viktiga betydelsebärande delar av kulturarvet för människor i en bygd. "Lägenhetsbebyggelse" är således en lämning som av kulturpolitiska och vetenskapliga skäl bör få särskild uppmärksamhet, vilket kulturmiljölagens utvidgade fornlämningsbegrepp svarar upp mot.

Lägenhetsbebyggelse och FMIS

Det finns ett stort antal lämningar i Uppsala län av typen "Lägenhetsbebyggelse" registrerade i FMIS (jfr tabell 1). Även lämningstypen "Husgrund, historisk tid" kan omfatta lägenhetsbebyggelse (jfr tabell 1).

Tabell 1. Lämningstyperna "Lägenhetsbebyggelse" och "Husgrund, historisk tid" i Uppsala län

Lämningstyp	Totalt antal	Varav fornlämning	Antikvarisk bedömning (kan vara inaktuell p.g.a. den nya kulturmiljölagen)					Delundersökt	Varav uppgift om
			Varav bevakningsobjekt	Varav övrig kulturhistorisk lämning	Varav ej kulturhistorisk lämning	Varav förstörd	Varav undersökt och borttagen		
Lägenhetsbebyggelse	2859	507	256	1911	2	6	7	2	170
Husgrund, historisk tid	3373	96	76	3072	3	10	13 (17)	6	103

Flera av dessa lämningar som undersökts och tagits bort i Tierps och Söderfors socknar har dock varit s.k. kolarkojor som undersökts i samband med omdragning av E4:an och Ostkustbanan (jfr tabell 2, Hennius m.fl. 2005, Göthberg 1994, Åstrand 1995, Holm 1996).

Lägenhetsbebyggelse definieras av Riksantikvarieämbetet/FMIS som:

”Lämningar efter mindre bebyggelseenhet (jordbruksenhet) som inte skattlagts”

Definitionen kommenteras på följande sätt:

”Avser lämningar efter backstugor, torp och övriga, t.ex. malm- och tåbebyggelse. Kan bestå av husgrunder, kulturlager eller andra anläggningar. Egenskapsvärdet torp används för bebyggelseenhet på enskilt ägd mark där nyttjanderätten upplåtits till torparen som avlöning mot fullgörande av vissa arbetsuppgifter. Egenskapsvärdet Backstuga används om lämningar efter enkel bebyggelse på allmän mark.”

Som framgår ovan är definitionen av ”lägenhetsbebyggelse” ekonomisk-judiciell, vilket för en antikvarisk bedömning kräver tillgång till såväl kartografiskt som skriftligt källmaterial. Samtidigt kan exempelvis bebyggelsens placering i landskapet och dess karaktär indikera att det rör sig om bebyggelse som innehafts av landsbygdens obesuttna.

Om man ser till antal registrerade ”Lägenhetsbebyggelser” kommunvis i Uppsala län framgår att två kommuner i länets södra del, Enköping och Uppsala, har ett stort antal lämningar av denna typ, liksom två kommuner i den norra delen av länet i form av Tierp och Östhammar (jfr tabell 2).

Tabell 2. Lämningstypen ”Lägenhetsbebyggelse” kommunvis i Uppsala län

Kommun	Totalt antal
	2859
Enköping	614
Heby	164
Häbo	129
Knivsta	132
Tierp	512
Uppsala	637
Älvkarleby	28
Östhammar	642

I grova drag speglar denna rumsliga fördelning de många torpetableringar som skett i bruksmiljöerna i länets norra delar, liksom inom säterierna i länet södra delar. Samtidigt saknas en tillförlitlighet i FMIS vad gäller den verkliga förekomsten, omfattningen och spridningen av torpetableringar i länet. Revideringsinventeringarna som gjorts i länet har genomförts i flera omgångar under en lång period, från de äldsta under 1970-talet till de senaste under 2010-talet, och speglar givetvis skillnader och variationer i synen på fornlämningsbegreppet.

De centrala och södra delarna av länet revideringsinventerades exempelvis på slutet av 1970- och början av 1980-talen och då gjordes inte en konsekvent genomgång av äldre lantmäterikartor, vilket innebär att det finns kompletteringsbehov vad gäller såväl torplämningar som övergivna by- och gårdstomter (Jensen 1997:20ff). Delar av kommunerna Tierp och Älvkarleby har revideringsinventerats så sent som 2011-2013. Vid denna inventering var lägenhetsbebyggelse ”en stor kategori av nyregistreringarna, då dessa ofta är markerade på de historiska kartorna” (Franzén & Ulfhielm 2014:3). Det handlar om 410 nyregistrerade lämningar av typen lägenhetsbebyggelse, av vilka 156 bedömdes som fornlämning i enlighet med den då gällande kulturminneslagen. De lämningar som bedömts som yngre än 1800 har dock endast registrerats i mån av tid. Backstugor utgör en stor del av denna mer extensivt registrerade kategori (aa:21). Det finns följaktligen ett kompletteringsbehov även i de allra senast reviderade områdena i länet.

En annan aspekt att beakta vid tolkningen av registrerade lämningar i FMIS är att samma bebyggelseenhet kan ha ändrat kameral och funktionell status flera gånger över tid. Ett torp kunde exempelvis bli en gård och därefter tillbaka till ett torp igen och en backstuga kunde bli ett torp. Vid revideringsinventeringen 2011-2013 är det äldsta omnämmandet gällande. Det innebär exempelvis att flera medeltida torp är registrerade som ”bytomt- gårdstomt” eftersom de omnämns första gången på 1500-talet som hemman (aa:22).

I den senaste revideringsinventeringsrapporten uppmärksammas bl.a. torpkoncentrationerna vid bruken och gruvorna, men också smedstorp på byarnas utmarker (aa:22). En annan mer ovanlig lämningstyp som tas upp är s.k. utjordar, som finns belagda i skriftligt material från 1400-1500-tal (aa:23). Dessa har ofta visat sig vara gårdar som ödelagts under medeltiden (se vidare nedan).

Sammanfattningsvis finns ett mycket varierat, svårtolkat och i många stycken otillräckligt inventeringsunderlag för lämningstypen ”Lägenhetsbebyggelse”. Även om den har fått ett lagstadgat skydd i och med kulturmiljölagen finns idag en ojämn och bristfällig kunskap om lämningarnas belägenhet och bevarandegrad i landskapet. Många är idag okända och kan komma fram vid arkeologiska utredningar, vilket gör värderingen i detta skede av den antikvariska processen viktig (jfr förstudie UV Öst). I detta sammanhang bör också de granskade inventeringarna gjorda inom projektet *Skog och Historia* nämnas, liksom de torpinventeringar som genomförts av många hembygdsföreningar. De senare har givetvis en annan inriktning, men kan i vissa fall få en kompletterande funktion.

Torp som mångtydigt begrepp och historisk företeelse

Begreppet ”torp” är lika mångtydigt i ett historiskt perspektiv, som torpare är en heterogen grupp. I ett vetenskapligt sammanhang är det nödvändigt att utgå ifrån den stora variationen av torpare, backstugusittare och gatuhusfolk i såväl samtid som över tid och att problematisera de obesuttnas begränsningar, möjligheter och drivkrafter.

De obesuttnas bebyggelse

Lämningsstypen ”Lägenhetsbebyggelse” omfattar således de obesuttnas bebyggelse på landsbygden under framförallt historisk tid. Det handlar om enheter på ofri grund som inte var mantalssatta och skattlagda. Ytterst handlar det dock om de människor som tillhörde samhällets mest utsatta i egenskap av en jordlös underklass. Som torpare och backstugusittare var de dock inte en enhetlig klass, utan representerade en heterogen grupp i sin strävan efter utkomst, identitet och position i en specifik samhällskontext.

Torp, backstuga och gatehus

I den kamerala definitionen av torp kan begreppet framstå som entydigt när det i själva verket i ett historiskt perspektiv är mångtydigt, vilket korresponderar mot den stora variation som företeelsen torp uppvisar. Ett torp eller en torpare på 1500-talet är inte detsamma som dess motsvarighet på 1800-talet, liksom ett soldattorp och ett statorp på 1800-talet inte är samma sak (se vidare nedan). Även inom samma kategori av torp från samma tid kan det finnas stora skillnader.

Torp har tillkommit under olika tider, i olika regioner och med olika syften och incitament. Det kunde exempelvis vara stora skillnader i storlek, bärighet och grad av självförsörjning. Framträdande skillnader handlade också om placeringen i landskapet i förhållande till gård, by eller säteri, liksom om ekonomisk, funktionell och social relation till den överordnade enheten. Det kunde handla om skillnader i ersättnings/avgiftens karaktär och omfattning, besittningsgrundens ursprung och utsträckt, men också om variationer i de obesuttnas upplevda och/eller levda utanförskap, gemenskap och aktörskap. Det är skillnader som även måste ha uttryckts i kulturella mönster och föreställningsvärldar.

Om man ser till användningen av begreppen torp och backstuga i skriftliga källor tycks exempelvis gränsen mellan företeelserna ha varit flytande då samma bebyggelse omväxlande kan kallas för både det ena och det andra (Elgeskog 1945:19-20). I FMIS har distinktionen mellan torp och backstuga tagit fasta på bebyggelseenhets placering i landskapet; torpet på enskild mark och backstugan på allmänning. Samtidigt uppodlades torp på allmänningssmark från äldsta tid till vår egen och på 1500-talet kallades vanligen dessa enheter för torp. Skiljelinjen mellan torp och backstuga ligger således inte i placeringen, utan snarare i bärkraften för självförsörjning. En backstuga hade inget eller ett obetydligt jordbruk, vilket innebar att backstugusittaren var beroende av lönearbete (Bäck 1986).

Gatehus är en annan typ av bebyggelse på ofri grund som främst brukar förknippas med Skåne, men som även förekommer i Uppland, exempelvis i Gamla Uppsala by. Det var en bebyggelse som låg på allmänning eller enskild mark i byar och på gods. Husfolket i gatehusen var fria lantarbetare och en extra arbetskraftsreserv för bondbyarna eller med specificerade fasta arbetsuppgifter på gods (ex. ladufogdar, jägare, trädgårdsmästare, kuskar, hantverkare, skogvaktare). I byarna kunde gatehusen också bebos av soldater och hantverkare, men också gamla och fattiga. Husräntan kunde erläggas som betalning och/eller dagsverken.

Torp över tid

Upplåtelse av mark på allmänning eller enskild mark till obesuttna vilade på en överenskommelse eller ett kontrakt om ersättning i form av ränta. För jordägare som fräse och bönder var behovet av arbetskraft/dagsverken ett viktigt incitament för att tillåta torpetablering, medan kronan såg till intäkter, men också till ny- och uppodling. Detta var emellertid intressen och behov som skiftade och förändrades över tid. Statsmakten försökte genom olika förordningar och lagstiftning att reglera och ibland även begränsa torpetablering. Varför, hur och var torp kommer att etableras har sin historia, liksom vem som blir torpare.

Nedan följer en översiktlig presentation av torpetablering under olika tider baserad på forskning i historia och agrarhistoria (jfr Elgeskog 1945, Brunius 1980, Bäck 1986, Rahmqvist 1996, Gadd 2000, Ericsson 2012).

Under historiens gång har nyodling och nybyggen i form av torp varit en balansgång och avvägning mellan en vilja att skapa nya resurser i form av arbetskraft och skatteintäkter och en önskan att skydda redan existerande resurser som skogar och bolbyar. Vilken strategi som får företräde är avhängigt av det aktuella samhällets politiska, ekonomiska och sociala strukturer och aktörer.

I samband med en uppdragsarkeologisk insats är det således av största vikt att hypotetiskt karaktärisera torpets specifika karaktär och roll i en aktuell samhällskontext. Utan en sådan vetenskaplig utgångspunkt finns en risk att lämningen förblir anonym, vilket inte befrämjar formuleringen av problemorienterade frågor och särskilt utvalda metoder.

Medeltid

Under medeltid var ”torp” en bebyggelsebenämning som användes om en avgärda gård som etablerats på en bolbys marker. Enheter med namn som har efterledet *-torp* kan vara sådana ursprungliga avgärdatorp. Andra begrepp som förekommer i 1500-talets jordeböcker är utjord och olagd jord. De har i olika sammanhang diskuterats i historisk och kulturgeografisk forskning och framstår som svårgripbara, men tolkningar som förekommer involverar medeltida nyodlingar/nybyggen eller återupptagna gårdar som ödelagts under medeltid (Brunius 1980:43ff, Hannerberg 1977).

Nyodling gynnades i landskapslagarna och en kraftig sådan bebyggelseexpansion kan ha skett under perioden 1000-tal till 1200-tal, med en mer moderat fortsättning framförallt i skogsbygd ända fram till mitten av 1300-tal (Myrdal 1999:27f).

Torp betecknar under medeltid förutom nybyggen också en enhet underordnad en storgård (Myrdal 1999:28). Medeltida torpetableringar har även en tydlig förankring i huvudgårdsdriften. Redan under äldsta medeltid låg torp under huvudgårdarna. Sigurd Rahmqvist har genom sina systematiska undersökningar av medeltida gods i Uppland kunnat visa på att förekomsten av underlydande torp var utmärkande för dessa komplex. Dessa torp var en nyodling på huvudgårdarnas utmarker och saknade i regel jordetal. Torpare var ofria eller halvfria på mindre gårdar med stor dagsverksplikt och var därmed nödvändiga

för godsdriften. Rahmqvist ser torpsystemets uppkomst som ett utslag av avskaffandet av trälldomen, som kan ha startat redan före år 1000 och som fick sin slutgiltiga avveckling på 1330-talet (1996:8ff). Godssystemets förändring under senmedeltid, då huvudgårdarna delades upp på flera landbor, innebar ofta att små torp slogs samman till motsvarande en landbogård i en egaliserad by (Myrdal 1999:126).

1500-tal

Under 1500-talet gynnade statsmakten torpetablering på allmänning och utmark. Syftet var att äldre nedlagda gårdar skulle återupptas, men också att nyodlingar istället för hemmansklyvning var att föredra. Allt detta gav i förlängningen kronan ökade skatteintäkter. Dessa enstaka nybyggen på en allmänning kallades vid denna tid vanligen för torp. De var inte tillräckligt bärkraftiga för att mantalssätta, men de ålades ränta för nyttjanderätten. Torp på allmänning hade endast skyldigheter gentemot kronan, vilken vid slutet av 1500-talet hävdade full äganderätt till alla lands- och häradsallmänningar.

Samtidigt som man från kronans sida såg positivt på nyodling så var det en balansgång mellan olika intressen och intressenter. Ganska snart inser kronan att skogarna hotas av exploateringen och Gustav Vasas medgivanden ersätts av restriktioner rörande bebyggelse på kronans allmänningar och ödetomter. Även bolbyarna, i vars närhet torpen etablerades, måste skyddas från att bli försvagade p.g.a. markbrist och intrång. Torpetablering under 1500-tal har studerats av bl.a. Elgeskog (1945) och Brunius (1980).

Torpetablering på bondeägd mark gynnades däremot inte av lagstiftningen under 1500-talet, vilken förbjöd bonde att ta avrad av nybygge (Elgeskog 1945:42f).

1600-1750

Torp i form av nybyggen på enskild mark uppstod under 1600-talet, men blev mer allmänt förekommande under 1700-1800-talen. Under 1600-talet etablerades en omfattande torpbebyggelse på säterierna som ett resultat av frälsets behov av arbetskraft för godsdriften. Detta var en process som hade påbörjats redan under 1500-talet, men initialt hållits tillbaka av Gustav Vasa som inte ville stärka frälset. Torparna fick nyttjanderätt, ofta på livstid, mot ersättning i dagsverken och/eller pengar (jordtorp, dagsverkstorp, statorp).

Torp på bondejord var dock inte vanligt vid denna tid, eftersom dessa inte var avgiftsbefriade. Det innebar att en bondgård fick betala högre skatt om den omfattade torpbebyggelse. Av uppenbara skäl stimulerade inte detta förhållande till torpetablering inom bondbyar.

Torp på allmänningssmark minskade under 1600-talet. Det var avhängigt av att allmänning och utmark fick ett ökat värde i och med bruksnäringens stordrift och därmed ökade behov skogens avkastning i form av kol. Genom lagstiftning gjordes ineffektiva försök att skattlägga de mer bärkraftiga torpen och avhysa och riva resten tillsammans med backstugorna. Många torp blev dock skattlagda som självständiga fastigheter jämförbara med mindre gårdar på 1/2, 1/4 eller 1/8 mantal.

Indelningsverkets tillkomst under sent 1600-tal innebar att soldat- ryttar- och båtmanstorp etablerades. Bönderna i roten tillhandahöll torpet som försörjning i

fredstid och den indelte disponerade det så länge han tjänstgjorde. Denna torpare erlade inga dagsverken/avgifter, däremot hade bönderna olika typer av skyldigheter gentemot den indelte (Bäck 1986).

Torplagstiftning i början av 1700-tal var restriktiv i syfte att förhindra obesuttna att ägna sig åt självförsörjningsjordbruk och istället tvinga dem till lönearbete. Kronan och adeln ville på detta sätt tillförsäkra sig arbetskraft. Samtidigt fick torpare med början under 1700-talet möjlighet att friköpa jord. Ett annat sätt för mer välbeställda jordlösa att skapa en säkrare besittningsgrund och självförsörjning var att erlægga en hög pantsomma för torpet. Det gav torparen låg dagsverke/avgift, vilken dessutom var tidsbegränsad. Andra typer av torp var s.k. börde- eller undantagstorp som skapades som arvslott eller i samband med försäljning inom familjen. Dessa var ofta vanligen på livstid. Det förekommer även s.k. kolartorp där brukaren var skyldig att kola ett visst antal milor eller leverera en viss mängd träkol.

1750-1850

Under perioden 1750-1850 sker en agrar- och befolkningsmässig expansion. Befolkningen fördubblas mellan 1750-1850, och i synnerhet efter 1810 (Lind & Svensson 2001:7). Hemmansklyvningen och nyodling ökade inte i samma takt, vilket ledde till en samtida proletarisering av landsbygdens befolkning. Antalet obesuttna (torpare, backstugusittare, inhysehjon) fördubblades i jämförelse med bondebefolkningen som ökade med en tiondel. Tidigare omfattade de obesuttna främst äldre och utstötta, medan de nu kom att utgöras av arbetsföra familjer som tvingades söka arbete utanför hemmet.

Från framförallt mitten av 1700-talet blev torp på böndernas marker alltmer vanligt förekommande. Det var bl.a. ett utslag för att torpen nu avgiftsbefriades för bönderna med syfte att främja ökad nyodling och produktion.

Till de obesuttna på landsbygden under 1700-talet räknas även s.k. statare. De var lantarbetare anställda årsvis på gods och större gårdar mot en huvudsaklig ersättning i natura (bostad, livsmedel och bränsle). De hade inte tillgång till jord att bruka och saknade vanligtvis också egna kreatur. Före mitten av 1700-talet fanns nästan inga statare, men därefter kom de att utgöra en betydande grupp i godstäta regioner. Statarsystemet tillämpades under hela 1800-talet, men minskade under 1900-talet. Det fanns en liten möjlighet till social rörlighet i och med att statare kunde bli arrendatorer och till och med självägande.

Laga skifte 1827

Laga skifte i Sverige beslutades 1827. Det innebar en omfattande omstrukturering av landsbygden och i många fall flyttade gårdarna ut ur byn och tog därmed torpmark i anspråk. Skiftet fick således sociala konsekvenser i.o.m. att torparna sades upp (Gadd 2000:302f).

1850-1950-tal

Till omkring 1860 ökade antalet torp, men i slättbygderna hade antalet redan börjat minska i samband med laga skiftet från 1827. I slutet av 1800-talet hade maskinella brukningsmetoder i jordbruket tagit över mycket av det manuella arbetet, vilket i förlängningen ledde till att landsbygdens obesuttna befolkning förlorade sin försörjning och tvingades leta efter ny utkomst i städerna.

Laga skiftet ledde tillsammans med andra samtida samhällskrafter som industrialisering, emigration och inflyttning till städerna att de obesuttnas bebyggelse på landsbygden kom att ödeläggas under sent 1800-tal.

Under 1800-talets slut och 1900-talets början ersattes dagsverksskyldigheten med penningarrende i många fall, vilket i praktiken innebar att större torp ofta blev arrendegårdar. I arrendelagstiftningen från 1943 förbjöds slutligen dagsverke som ersättning för brukningsrätt av jord, vilket formellt innebar att torpinstitutionen och torp som juridiskt begrepp upphörde.

Torp och forskning

Generellt sett finns en förhållandevis begränsad historisk och arkeologisk forskning kring torpare och torpbebyggelse (Gadd 2000, Lind & Svensson 2001:9ff, Andersson 2007:9ff och där aa). Ett exempel på ett klassiskt arbete som fortfarande är aktuellt på ett grundläggande plan är Valter Elgeskogs *Svensk torpbebyggelse från 1500-talet till laga skifte. En agrarhistorisk studie* (1945). Om man ser till forskningssituationen idag finns endast ett fåtal pågående eller nyligen avslutade forskningsprojekt inom historia och kulturgeografi som behandlar obesuttna och torp under tidigmodern och modern tid (ex. Gunnarsson 2004, Lagerqvist 2011, Mispelaere & Lindström).

Inom arkeologi är Welinders etnoarkeologiska forskning från början på 1990-talet banbrytande (1992a, 1992b). I en artikel 1997 gör han dessutom ett uttalande om att torpen väntar på sin arkeologiska historia (Welinder & Johnsen). Dessförinnan hade visserligen frågan kring arkeologi i senare tiders lämningar varit aktuell, men man konstaterar att det saknas goda exempel (Ersgård 1990, Mogren 1995). Kulturmiljövården har således inte kunnat söka stöd i forskningen i sin osäkerhet om torpens vetenskapliga värde i ett arkeologiskt sammanhang.

Detta är en forskningssituation som består i början på 2000-talet då rapporten från *Projekt Uppdragsarkeologi 2001 om sentida bebyggelse i den arkeologiska och antikvariska verksamheten* publiceras (Lind, Svensson & Hansson 2001). I rapporten diskuteras visserligen ett fåtal forskningsprojekt som behandlar sentida agrar bebyggelse (ex. Sandberg 1987, Welinder 1992a, 1992b), liksom också ett antal goda exempel på uppdragsarkeologiska projekt (Rosén 1991, 1999). Samtidigt framhåller man avsaknaden av problemorienterade frågor vid uppdragsarkeologiska undersökningar och att detta gör att det är ”svårt att veta vilken vetenskaplig potential de sentida bebyggelselämningarna besitter” (aa:25). Det konstateras att frågor rörande datering och funktion dominerar, medan vetenskapligt relevanta frågor kring sociala och näringsekonomiska aspekter av torparnas liv saknas (aa:25). I rapporten lyfter man också fram möjligheten att utveckla arkeologiframgången såväl teoretiskt som metodiskt genom tillgången till ett skriftligt källmaterial (aa:21).

Antologin *Torpens arkeologi 2007* representerar egentligen den första samlade arkeologiska ansatsen till en diskussion om torpens vetenskapliga potential med utgångspunkt från materiell kultur (Welinder 2007). I artiklarna finns en genomgående förståelse av torpen och torparnas heterogena karaktär och det ges en mängd goda exempel på probleminriktade frågor, medveten och utvecklad metod och därmed också angelägen och relevant ny kunskap. Det framgår

tydligt att arkeologiska metoder kan tillvarata torpens vetenskapliga potential och att tillgången till både skriftliga källor och fysiska lämningar skapar en kreativ plattform för problematisering av bl.a. föreställningsvärldar och kulturella mönster hos landsbygdens obesuttna under tidigmodern och modern tid.

Källmaterial och metoder

När det handlar om arkeologi och lämningar från en tid med ett förhållandevis rikhaltigt källmaterial aktualiseras ofta frågan om det arkeologiska källmaterialets vetenskapliga värde och potential i relation till det skriftliga- och kartografiska materialet. Det handlar exempelvis om de ska ses som självständiga och likvärdiga material, eller om det arkeologiska materialet berättar en annan historia än det skriftliga (25). Inom historisk arkeologi är detta dock en fråga om metod som handlar om att medvetet upprätta en dialog mellan ting och text (jfr vidare kunskapsunderlag medeltid).

Det är således av stor vikt att arbeta tvär- och mångvetenskapligt där förutom arkeologi bl.a. historia, kulturgeografi och etnologi är discipliner med stor relevans i detta sammanhang.

Det finns olika källor och arkiv som kan innehålla uppgifter om de obesuttna och deras bebyggelse. Det handlar förstas om lantmäteriakter, soldatregistren och kyrkoarkiven (födelseböcker, uppgifter om konfirmation och giftermål, död- och begravningsböcker, kyrkliga räkenskaper, in- och utflyttningslängder, husförhörslängder), men också om syneprotokoll, bouppteckningar, domprotokoll och mantalslängder. Av stor betydelse i sammanhanget är också Institutet för språk och folkminnen (SOFI).

Vissa av dessa källor och arkiv är mer eller mindre användbara då det gäller uppgifter om obesuttna. Bouppteckningar är ett exempel på en källa som kan vara ofullständig eller helt saknas för vissa kategorier i samhället. Ärvdabalken i 1734 år lag föreskrev till exempel att allt dödsbo skulle upptecknas, men så var inte alltid fallet. Det fanns dessutom en underrepresentation från samhällets undre skikt, eftersom om boet var fattigt upprättades ingen bouppteckning (Ahlberger 1996:79f). Bouppteckningarna blir också med tiden mindre utförliga. Efter mitten av 1800-talet tenderar de att ha en mer sammanfattande karaktär (Bodin m.fl. 2007:187).

Det skriftliga källmaterialet rör i huvudsak de skattlagda gårdarna, eftersom statsmakten haft föga intresse av att kontrollera enheter och verksamheter som inte inbringade skatt (Beronius Jörpeland & Ramström 2007:155). Arkeologin har således en viktig roll i kunskapsuppbyggnaden om samhällets obesuttna (Håkansson 2007:122).

Torp och uppdragsarkeologi

I rapporten från Projekt Uppdragsarkeologi 2001 om sentida bebyggelse i den arkeologiska och antikvariska verksamheten redovisas att man i landet mellan åren 1985-1999 gjort 97 undersökningar av sentida bebyggelselämningar. Av dessa var de aktuella lämningarna det primära objektet vid endast 24 undersökningar (aa:18, fig 9). Vid en jämförelse mellan olika landskap framgår att flest undersökningar genomförts i Uppland (31 stycken varav 5 stycken hade

den sentida bebyggelsen som det primära objektet) (aa:18). Under den här perioden gjordes flera extensiva undersökningar av torplämningar i samband med exempelvis nya E18 mellan Bålsta-Enköping (ex. Göthberg m.fl. 1996, Franzén, Göthberg & Karlenby 1996). I Projekt Uppdragsarkeologi menade man att sentida bebyggelse lämningar generellt sett haft en ”svag position” då de inte hanterats som fornlämningar inom kulturminneslagen. Samtidigt fanns en inte helt konsekvent antikvarisk praxis att betrakta dessa lämningar som fornlämning om de hade belägg från 1700-talets första hälft (Lind & Svensson 2001:13). Någon senare sammanställning än den från 2001 finns inte att tillgå idag, men situationen har sannolikt inte förändrats nämnvärt under 2000-talet, annat än möjligen i enskilda län. Den sammanställning som gjorts i tabell 1 utgår endast från lämningstypen ”Lägenhetsbebyggelse” i FMIS och har inte studerat enskilda undersökningar där lämningen kan utgöra ett sekundärt objekt.

Undersökningar i Uppsala län

Det finns ett begränsat antal uppdragsarkeologiska undersökningar av lägenhetsbebyggelse i Uppsala län (jfr tabell 1, 2). Antalet undersökningar motsvaras ungefärligt av de i Södermanlands och Örebro län, medan det är betydligt fler i Stockholms och Västmanlands län (jfr tabell 3).

Tabell 3. Antalet undersökt lägenhetsbebyggelser i mellansvenska län

Län	Delundersökt	Varav undersökt och borttagen	Summa
Uppsala	2	7	9
Södermanland	3	4	7
Stockholm	15	7	22
Örebro	2	6	8
Västmanland	8	12	20

Nedan redogörs för syfte, frågor, metoder och resultat för ett urval av olika undersökningstyper från främst 2000-talet i Uppsala län.

Arkeologiska utredningar

Det bristfälliga inventeringsunderlaget för denna lämningstyp är ett problem, vilket betonas av Länsstyrelserna i landet i en enkät presenterad i rapporten från Projekt Uppdragsarkeologi 2001 (Lind & Svensson 2001:14). Vid arkeologiska utredningar framkommer således ofta tidigare okända bebyggelse lämningar från tidigmodern eller modern tid. Vid arkeologiska utredningar är vanligtvis syftet att fastställa förekomst av fornlämning och värdera lämningen antikvariskt. Det sker genom kart- och arkivstudier, inventering, avbaning/avtorvning och schaktgrävning. I de fall bebyggelse lämningarna inte kan återfinnas på kartor eller i skriftligt källmaterial uppstår ofta problem med dateringen. Det kan inte alltid lösas med en utredningsgrävning, då den arkeologiska insatsen är alltför liten i relation till ett ofta sparsamt förekommande fyndmaterial som dessutom kan vara svårt att datera närmare. I vissa fall har metalldetektering använts i utredningsskedet för att fånga upp mynt för just datering.

Kulturmiljölagens vidgade och årtalssatta fornlämningsbegrepp innebär att dateringen av lämningen blir avgörande för fornlämningsstatus. Det kommer att krävas mer utvecklade metoder för att arbeta medvetet och effektivt med datering i ett tidigt skede av den antikvariska processen. Vid UV Öst har man med anledning av detta gjort en begränsad förstudie i syfte att utveckla metodiken för att datera torp. Förstudien undersöker lämpliga kombinationer av arkiv för att snabbt och säkert fastställa om torpet etablerats före eller efter 1850. I förstudien framhålls att soldatregistren och kyrkoarkiven har en mångsidig användbarhet. Problematiken med torpens ofta instabila namnskick behandlas också genom förslag på fungerande indiciemetoder som exempelvis namn på gränsmärken (opublicerad förstudie RAÄ, UV Öst).

Inom Uppsala län undersöktes exempelvis torpet Bultbo inom utredning etapp 2 för Ostkustbanan (sträckan Skutskär-Furuviik) i Älvkarleby socken. Syftet var att fastställa torplämningens omfattning och ålder. Torpet är kartografiskt belagt till 1800-talet. Metoderna som användes var ytinventering, kartering, maskin- och handgrävning i schakt respektive provrutor. Torpet daterades arkeologiskt till 1800-talets mitt eller första hälft och fick därmed inte status som fornlämning i enlighet med kulturminneslagen (Bäck & Holback 2011:13).

Arkeologiska förundersökningar

Från senare år finns endast ett exempel på en regelrätt arkeologisk förundersökning av lägenhetsbebyggelse i länet; Tillinge 325 (jfr Göthberg, Qviström & Ölund 2005). Förundersökningens målsättning var att fastställa lämningens karaktär, bevarandegrad, utbredning och datering. Metoderna som användes var kartering och avtorvning för att få en överblick över lämningarna, schakt för att konstatera förekomst av och karaktär på kulturlager. Dessutom undersöktes provgropar för att förstå konstruktioner och konstruktionsdetaljer. Datering med ¹⁴C-metoden användes också. Inom ramen för förundersökningen gjordes även en förnyad genomgång av lantmäterikartor och annat arkivmaterial med syfte att klarlägga bebyggelsens datering, funktion och relation till övrig bebyggelse i området (aa:6). Bebyggelsen kunde dock inte identifieras i det kartografiska och skriftliga källmaterialet, men enligt de äldre kartorna sker en generell torpetablering i området mellan 1718 och 1861.

Förundersökningen gav i flera avseenden en annan bild av miljön än den som framkommit vid utredningen. En kartering av närmiljön innebar att ytterligare en byggnad, röjda ytor, stigar och gropar framkom. Den byggnad som tolkats som ett bostadshus vid utredningen, kom vid förundersökningen att tolkas som en ekonomibyggnad, möjligen ett torkhus under säteriet Mälby. Husets planlösning och konstruktion förbryllade och undersökaren skriver att ”varken husets planlösning eller konstruktionen överensstämmer med vad vi känner till om bostadshus från historisk tid” (aa:20). Den vid förundersökningen påträffade byggnaden tolkades istället som ett bostadshus. Man konstaterar att det råder en kronologisk skiktning mellan husen. Fyndmaterialet var knapphändigt, men bevaringsförhållandena bedömdes som goda. Dateringen med utgångspunkt från fyndmaterialet blev 1700-1800-tal.

Exempel på ytterligare en förundersökning av torpmiljöer i länet är den inför nya vägen 288 (Eriksson m.fl. 2009). Förundersökningens syfte uttrycks inte i

rapporten. Den skulle endast omfatta kartering och ingen schaktdragning, men provgröpar med spade. Karteringsområdet sträckte sig utanför vägområdet för att kunna omfatta hela torpmiljön. En metalldetektering i en av torpgrunderna och dess närområde gjordes också, även om markvegetationen allvarligt försvårade detekteringen (aa:17). Vid utredningen hade torpmiljön daterats till 1800-tal. Vid förundersökningen visade det sig att två torplämningar, sannolikt båda benämnda Grenstorpet berördes av vägen. En av miljöerna var mycket välbevarad och föreföll utifrån de historiska källorna vara etablerat under slutet av 1700-talet. Sammanlagt 8 husgrunder och odlingsrösen, åkerhak och stensträngar karterades inom dessa torpmiljöer (Eriksson m.fl. 2009:20).

Ett annat exempel på förundersökning är den i avgränsande syfte av Smedstorpet i Svinnegarns socken (Vinberg 2006). Vad som sannolikt är det aktuella torpet finns markerat på en rågångskarta från 1694. Vid förundersökningen avgränsades en torpmiljö bestående av en husgrund/källargrund, en husgrund med spisröse, en eventuell ässja och ett sotigt kulturlager (aa:10).

Dessa exempel visar att hela torpmiljön har beaktats vid förundersökningar och att det förutom husgrunder ofta framkommer odlingslämningar i anslutning till bebyggelsen. Närmiljön och landskapet är viktig för att förstå torpets näringsekonomiska roll, men också rumsliga gestaltning. Lämningarna ligger många gånger i morän- och blockrik terräng som dessutom kan vara igenväxt av sly, vilket kräver att området röjs och torvas av för att möjliggöra en arkeologisk tolkning.

Av de exemplifierade förundersökningarna framgår också att lämningarna ofta är svårbedömda, vilket ofta bottnar i en okunskap om lämningarnas karaktär i dessa miljöer. Arkivstudier liksom studier av etnologiskt material kan vara av stort värde i samband med problemformulering och tolkning.

Arkeologiska undersökningar

Flera arkeologiska undersökningar av lägenhetsbebyggelse är mycket extensiva och begränsade till sin karaktär. Det gäller såväl syfte som metod. Sådana exempel är undersökningarna av torpen vid Ryssgårdet och i Sandbo för E4:an (Olsson 2004, Eriksson & Östling 2005).

I **Sandbo**, Vendels socken undersöktes ett soldattorp medtaget på en geometrisk avmätning från 1704. Sandbo finns dessutom upptaget i Upplands handlingar 1541 (1567) som arv- och eget-torp, liksom 1457 som *Sannebodom*. Det finns således indikationer i det skriftliga källmaterialet på en bebyggelse med medeltida anor. Syftet var dock endast att under två dagar kartera lämningen och om möjligt datera den (Olsson 2004:6). Fyra grävda provrutor innebar att ca 10 % av det som uppskattades som den totala ytan för lämningen kom att undersökas (aa:7). Det tillvaratagna fyndmaterialet (14 fyndposter) bestod av keramik, ett huvud till en kritpipa, obrända djurben och järnföremål. Fynden visar på en trolig datering till 1600-1700-tal (aa:9).

I samband med undersökning **Ryssgårdet** i Tensta socken, vilken främst prioriterade bronsåldersboplatsen, gjordes även en extensiv undersökning av ett torp på Onslundas utmarker (Eriksson & Östling 2005).

Delar av torplämningarna på område D i Ryssgärdet, liksom agrarhistoriska lämningar undersöktes med hjälp av maskin. Inom området representerades 1700-talet av bland annat en ekonomibyggnad, en källargrop, två stenröjda ytor, kraftiga stenskodda stolphål tolkade som spår efter en hägnad. Bostadshuset med spisröse framkom på område F (Eriksson & Östling 2004:25). Metalldetektering utfördes under undersökningen (Östling 2008:527f).

Torpet finns med på en ägomätning från 1739 och kallas där Rysstorpet (aa:7). På ägomätningar från 1760-talet finns inte längre några uppgifter om torpet.

Torpet fick låg prioritet vid undersökningen av hela fornlämningskomplexet i Ryssgärdet, vilket även avspeglas i rapporten där det saknas specifika frågor riktade till torplämningen. Det saknas också en samlad redogörelse för metod och torpundersökningens omfattning (jfr Eriksson & Östling 2004:10). I rapporten framhålls dock torpets vetenskapliga potential eftersom så få undersökningar av torplämningar har gjorts i Uppland. Man menar att lämningarna på Ryssgärdet bland annat ger ”möjligheten att studera gränser, markutnyttjande, rumslig struktur och bebyggelse, att diskutera i vilka fysiska miljöer som torpen återfinns och att studera landskapet kring ett ”fattigt” torp och förhållandet mellan torp och gård. De sentida lämningarna på Ryssgärdet kan också bidra till kunskap om vägar och kommunikation för tiden och att undersöka vilka försörjningsmöjligheter som fanns i det egna jordbruket och boskapshållningen. Resultaten bör naturligtvis kopplas samman med andra sentida lämningar som undersökts längs vägsträckningen som till exempel Sommaränge skog, Hämringe och skogsprojektet med flera (Eriksson & Östling 2004:45). Det finns dock en tydlig obalans mellan resultaten från den mycket extensiva undersökningen och dessa skisserade problemområden, vilket framgår av begränsningarna i den fördjupningsstudie som presenterades i E4-publikationerna. Här framhålls att en fråga rörande boplotsorganisation eller struktur i ett långtidsperspektiv i Ryssgärdet även inbegriper torplämningen (Östling 2008:522). Samtidigt kräver en tolkning av relationen mellan bebyggelselämningar från bronsålder och tidigmodern tid en helt annan teoretisk och metodisk ingång än den redovisade för att överhuvudtaget ha någon vetenskaplig relevans. I artikeln uttrycker man en förvissning om att den extensiva undersökningen av de tidigmoderna lämningarna varit en riktig prioritering, med tanke på de ”små, diffusa och svårtolkade” lämningarna och med tanke på att boplotsen från bronsålder gav sådan viktig ny kunskap (aa:522). Samtidigt hade torplämningen med en annan antikvarisk och vetenskaplig hantering sannolikt gett en helt annan och mer betydelsefull ny kunskap, vilket man för övrigt också hävdar i artikeln (aa:522).

I Uppsala län kan framförallt undersökningen av en sannolik backstuga i Tillinge socken lyftas fram (jfr Kjellberg 2008). Som tidigare nämnts föregicks den av en regelrätt förundersökning (jfr Göthberg, Qviström & Ölund 2005). Syftet var att klarlägga byggnadernas kronologiska förhållande och funktion liksom de röjda ytornas funktion. I samband med detta skulle de lämningar som framkom vid förundersökningen dokumenteras (aa:6). Området som omfattade dessa lämningar (ca 300 m²) banades av med maskin och rensades. Invändig undersökning av hus 1 prioriterades samt undersökning av hus 2, liksom makrofossilprovtagning i de röjda ytorna för att eventuellt fastställa odling

liksom i husen för att fastställa deras funktion (aa:10). Kontaktytor och fynd i ett yttäckande kulturlager utanför husen prioriterades, men lagret undersöktes inte i sin helhet. För att tydliggöra stratigrafiska relationer handgrävdes smala schakt. Även flygfotografering och upprättande av digital terrängmodell gjordes under den knappt 3 veckor långa undersökningen i fält.

Torpmiljön framstår genomgående som mycket svårtolkad bland annat på grund av bristen på jämförande material. Undersökningen kunde dock visa att den sannolikt omfattade ett bostadshus med ugn på en kraftig stenmur samt en mindre ekonomibygnad. Det har även dokumenterats röjda ytor av oklar funktion och en avfallsgrop. Makrofossilanalysen från bostaden visade på hantering av säd, troligen i samband med matlagning, liksom kanske också humle. Bostaden skall troligen tolkas som en backstuga från 1700-talets senare del. I ekonomibygnaden tolkades en frånvaro av makrofossil som ett stöd för tolkningen som uthus. Fynd av granbarr och en timmerbila i huset kan antyda att huset fungerat som skjul för redskap alternativt ved/virke. I de röjda ytorna påträffades inga makrofossil som kunde knytas till deras funktion (aa:32).

De exemplifierade undersökningarna överensstämmer i stort med den bild av uppdragsarkeologi i torpmiljöer som presenterats tidigare. Frågorna fokuserar på datering och funktion och metoderna är ofta grova och extensiva. Lämningsarna visar sig dock vara komplexa genom att omfatta flera funktioner och tidsskikt.

Torp och kunskap

Lägenhetsbebyggelse har som framgått undersökts i begränsad utsträckning inom såväl uppdragsarkeologi som inom forskningsprojekt. Det ligger dock inte enbart kvantitativa aspekter bakom den mycket begränsade arkeologiska kunskapen. Det har som tidigare nämnts saknats problemorienterade frågor till lämningstypen inom uppdragsarkeologin (Lind & Svensson 2001). Ett grundläggande problem är dock att de undersökningar som gjorts inom ramen för uppdragsarkeologi har varit mycket extensiva och att därför utvecklade vetenskapliga frågeställningar och metoder inte har efterfrågats. Till saken hör också att större generella sammanställningar, jämförelser och utvärderingar ännu saknas av de undersökningar som trots allt har gjorts (Rosén 2007:76).

De undersökningar och karteringar som genomförts visar dock att det inte går att beskriva torp på ett entydigt vis, eftersom de uppvisar en stor variation vad gäller såväl bebyggelse, byggnadssätt som föremålskultur (ex. Rosén 2007:77, Beronius Jörpeland & Ramström 2007:156). Lägenhetsbebyggelse är således en komplicerad lämningstyp som representerar ett stort och heterogent samhällsskikt om vilka kunskapen i skriftliga källor generellt sett är mycket begränsad och i många sammanhang även missvisande. Undersökningarna visar att de obesuttna inte var en grupp som passivt underordnade sig utan aktivt skapade identiteter och nätverk, ofta med en helt annan riktning och inriktning än den samtida bondebefolkningen. Det är således en utmaning och en möjlighet att skapa ny kunskap med utgångspunkt från arkeologiska frågor och metod.

De kunskapsområden som presenterats i kunskapsunderlaget för medeltid har relevans även för arkeologi i de obesuttnas bebyggelsemiljöer från tidigmodern och modern tid (jfr kunskapsunderlag för medeltid). Det saknas grundläggande kunskap om områden som *produktionsstrategier och konsumtionsmönster*

liksom om *religion, ritual och folktro* i dessa sammanhang. De obesuttas vardagsliv, levnadsmiljöer och kulturella mönster uttryckt i exempelvis boende och avfallshantering är andra viktiga områden där arkeologi kan bidra med ny kunskap (kunskapsområdet *Människa, levnadsmiljöer och handlingar*). Kunskapsområdet *människa och samhälle* som fokuserar på aktör och struktur har stor relevans för studiet av en samhällskategori i en underordnad position. Det omfattar frågor kring aktörskap och förhandling av identiteter och roller.

I exemplen nedan på vetenskapligt relevanta perspektiv och problematiseringar har de vida kunskapsområdena brutits ned, fokuserats och tematiserats specifikt mot ”torplämningar”. De kan med fördel utvecklas vid framtida uppdragsarkeologiska undersökningar av torp och backstugor.

Exemplen är inspirerade och konkretiserade från framförallt antologin *Torpens arkeologi* och där särskilt artikeln av Christina Rosén (jfr Welinder 2007, Rosén 2007).

Torp och ”modernitet”. Hur kan begreppet ”modernitet” definieras och förstås i relation till de obesuttna på landsbygden under tidigmodern och tidig modern tid? Finns aspekter av det som i mer övergripande termer brukar diskuteras som ett uttryck för ”modernitet” eller den moderna tiden? Det handlar exempelvis om materiella uttryck för idéer om framåtskridande, sekularisering, individualisering eller ett kapitalistiskt produktionssätt. Grundläggningssmynt och keramikkräslor med årtal har diskuterats som tecken på en ökad medvetenhet om tiden och dess linjäritet. Introduktionen av den standardiserade parstugan har tolkats som en idé om framsteg uttryckt i en ny boendeform (Beronius & Skyllberg 2007:38). Konsumtion i torpmiljöer av rikt mönstrade koppar och fat i flintgods som massproducerades på 1800-talet är andra exempel som diskuteras i termer av modernitet och aktörskap. Genom strategisk konsumtion av massproducerad keramik med ett nytt estetiskt uttryck kunde traditionella rollfördelningar i allmogesamhället förhandlas (Rosén 2007:14). Kanske ledde en större grad av geografisk rörlighet, högre grad av penningekonomi liksom större kontaktnät hos vissa grupper av obesuttna till att mer traditionella konsumtionsmönster och föreställningsvärldar kunde ifrågasättas (aa:62f).

Kameral och materiell ”fattigdom”. Att vara obesuttan ses ofta som synonymt med att vara fattig, men det finns all anledning att problematisera relationen mellan kameral och materiell ”fattigdom”, liksom mellan frånvaro av materiell kultur och ”fattigdom”. Jämförelser mellan bouppteckningar från olika sociala kategorier har gett en mer komplex bild av att vara ”fattig”. Vid en jämförelse mellan en bouppteckning efter en kvinna i en backstuga respektive en efter en bondhustru visar att sammansättningen av föremål är likartad och att det endast är frekvensen av föremål som utgör en skillnad. Detta är en intressant teoretisk utgångspunkt för arkeologiska jämförelser mellan olika konsumtionsmönster och föremålskulturer. Vid arkeologiska undersökningar har det visat sig att torpens fysiska utseende kan variera kraftigt inom ett och samma område och att det kan vara svårt att skilja ett litet hemman från torp (aa:66f).

Ordning och underordning. En grundläggande aspekt av att vara obesuttan är också att inneha en underordnad samhällsposition. Trots detta utgångsläge fanns säkert utrymme för aktörskap som inbegrep strategier och aktiv förhandling

genom materiell kultur. Hur har ”torparna” hanterat underordningen och andra identiteter som man tilldelats? Hur har man förhandlat sin position i exempelvis försörjningsstrategier, konsumtionsmönster, och gestaltning av torpet? Andra exempel kan handla om speciella funktioner eller roller som de obesuttna kunde välja att inneha som exempelvis att vara ”klok gumma” (aa:74ff).

Identitet och identifikation. Föremålskultur och namnskick tyder på att torpare som sysslade med hantverk inte identifierade sig med bönderna utan med den urbana kulturen (aa:68). Kanske ledde en större grad av geografisk rörlighet, högre grad av penningekonomi och större kontaktnät hos vissa grupper av obesuttna till att allmogekulturens mer traditionella konsumtionsmönster och föreställningsvärldar kunde ifrågasättas (aa:62f). Samtidigt närmade sig torparen under perioden 1750-1850 allmogekulturen genom att friköp blev möjligt. Det finns således anledning att problematisera relationen mellan de egendomslösa och bönder respektive stadsbor.

De obesuttnas gård och hem. Kunskapen om den bebyggelse som utgör ett torp eller en backstuga är mycket begränsad, men bebyggelsen framstår efter de undersökningar som gjorts att vara mycket varierad både kronologiskt, rumsligt och funktionellt. Vad är variationerna uttryck för? Även om ett bostadshus, en ekonomibyggnad och en källare är vanliga ingående funktioner i en obesutten gård kan det också förekomma byggnader och lämningar efter aktiviteter som är mer svårtolkade (aa:70). Det är således angeläget att söka ny kunskap om de obesuttnas gård, hem och vardagsliv genom en problematiserande hållning till de lämningar som framkommer vid undersökningar.

De obesuttnas självförsörjning och/eller utkomst. Kunskapen är mycket fragmentarisk och motsägelsefull om de obesuttnas möjlighet till självförsörjning och/eller utkomst liksom dess karaktär. Såväl historiskt som arkeologiskt material visar på att de obesuttna i hög utsträckning ägnat sig åt mångsyssleri och hantverk i mindre skala (Apel & Welinder 2007:151). I det skriftliga källmaterialet framgår dock många gånger enbart jordbruk som inkomstkälla, medan en mängd försörjningskällor utöver jordbruk kan ha varit aktuella som exempelvis lönearbete, lovlig eller olovlig jakt och fiske, läkekonst och hantverk (Beronius Jörpeland & Ramström 2007:157, Rosén 2007:62f). Lönearbete och hantverk kan i sin tur leda till penningekonomi och därmed också till en konsumtion utanför naturhushållning (Apel & Welinder 2007:151).

Torpet i landskapet. Genom att studera torpets lokalisering i landskapet kan ett eventuellt eget skapat socialt och geografiskt rum problematiseras (Rosén 2007:72, Lind, Holmgren, Svensson & Emilsson 2001). Det omfattar frågor om utanförskap, tillhörighet och aktörskap.

Sammanfattning

Antikvariska utvecklingsområden

De antikvariska utvecklingsområdena är många och omfattar grundläggande insikter om fornlämningens karaktär och vetenskapliga värde, liksom om den

arkeologiska metodens potential att belysa de obesuttnas livsmiljöer under tidigmodern och modern tid.

FMIS

Det krävs en medvetenhet om att de obesuttnas bebyggelse på landsbygden under tidigmodern och modern tid endast i begränsad utsträckning är känd genom fornminnesinventeringen.

Undersökningsmetoder

Det krävs en ökad medvetenhet om att de obesuttnas bebyggelse lämningar ofta är kronologiskt, socialt och funktionellt mångfacetterade. I flera fall har de visat sig omfatta flera bruknings- och byggnadsfaser, vilket innebär att en medveten stratigrafisk metod därför är avgörande för en förståelse av ett historiskt förlopp. Härtill kommer att en enhet kunde byta jordnatur flera gånger under sin existens, vilket ytterligare betonar vikten av att separera olika tidsskikt vid dokumentation och tolkning.

Fyndstrategier

Det fodras en insikt om fyndmaterialets stora potentialer att belysa flera av de tidigare exemplifierade temana (jfr Lägenhetsbebyggelse och kunskap). Fyndmaterialet kan också ha stor relevans vid datering. I många fall har fyndmaterial endast i begränsad utsträckning tagits tillvara vid undersökningar av torplämningar. En medveten fyndstrategi relaterad till problemorienterade frågeställningar och vald metod är således viktigt. Detta är betydelsefullt i alla skeden av den antikvariska processen.

Närmiljön och det biologiska kulturarvet

Det krävs en ökad medvetenhet om att den vetenskapliga förståelsen av en torpmiljö inte enbart omfattar det enskilda bostadshuset, utan hela närmiljön som exempelvis kan utgöras av uthus, röjda ytor, röjningsrösen, stigar och kulturväxter. Helheten är viktig för att kunna tolka torpets näringsekonomiska och sociala roll, men också dess rumsliga gestaltning och kulturella sammanhang.

Det biologiska kulturarvet i dessa bebyggelsemiljöer bör uppmärksammas, i synnerhet som det finns ett jämförelsematerial från flera undersökningar av torp, i bl.a. Västmanlands län.

Arkeologiska utvecklingsområden

Det saknas grundläggande kunskap rörande de obesuttna på landsbygden under tidigmodern och modern tid. Vid flera av de begränsade arkeologiska insatser som gjorts i torpmiljöer har dock tidigare vedertagen historisk kunskap kunnat problematiseras (jfr teman i *Lägenhetsbebyggelse och kunskap*). Vid uppdragsarkeologiska undersökningar bör såväl problemorienterade frågeställningar som metoder utvecklas.

Problemorienterade frågeställningar

Utveckla problemorienterade frågeställningar inom bland annat de teman som exemplifierats ovan (jfr *Lägenhetsbebyggelse och kunskap*). Utgå ifrån en hypotes om torpets karaktär och roll i en aktuell samhällskontext.

Tvär- och mångvetenskapliga metoder och arbetssätt

Utveckla tvär- och mångvetenskapliga metoder och arbetssätt som tar tillvara och aktiverar såväl materiell kultur som skriftliga källor på ett ändamålsenligt och effektivt sätt. Goda exempel finns inom etnoarkeologi där ett viktigt, men ofta förbiset etnologiskt källmaterialet i form av föremålssamlingar, folkminnen och folktro tas tillvara i arkeologiska studier av landsbygdens befolkningskategorier, föreställningsvärldar och kulturella mönster.

Dateringsmetoder

Utveckla olika former av dateringsmetoder. Det kan handla om att arbeta kontextuellt och stratigrafiskt med ¹⁴C-dateringar, liksom om att medvetet korrelera skriftliga uppgifter, arkeologiska dateringsmetoder och materiell kultur. I detta ligger också ett behov av att utveckla lokala och regionala keramik-kronologier för den inhemskt tillverkade keramiken från tidigmodern och modern tid.

Stadslager

Enligt Riksantikvarieämbetets vägledning för tillämpning av 2 kap. 1 och 1a §§ kulturmiljölagen (2013-12-19) rekommenderas nu att stadslager ska betraktas som fornlämning fram till och med 1850. I förhållande till tidigare antikvarisk praxis innebär detta således en stor skillnad, som kräver en ny antikvarisk medvetenhet och en annan vetenskaplig beredskap.

Stadslager från tidigmodern och modern tid har inte undersökts systematiskt i Sverige. Antikvarisk praxis uppvisar dock stora regionala skillnader, vilket innebär att i vissa län har stadslämningarna från senare perioder getts ett större kulturhistoriskt värde och fornlämningsstatus och därmed också kommit att undersökas mer regelmässigt. Det gäller främst lämningar från perioden 1500-tal till tidigt 1700-tal, medan goda exempel på undersökningar av lämningar efter 1750 ännu saknas (Ersgård 2013b:44f, Rosén 2013:48).

Tidigmoderna och moderna städer och fornlämningsområde

En grundläggande fråga som Länsstyrelsen i Uppsala län ställer sig är om Kulturmiljölagens fornlämningsbegrepp innebär att fornlämningsområdet för länets städer kan komma att behöva justeras. Frågan kan relateras dels till en allmän bild av stadsutvecklingen som linjärt kumulativ d.v.s. att stadsområdet regelmässigt blir större över tid och dels till att samhällsutvecklingen vid 1700-talets slut och 1800-talets början omfattar en expansiv utveckling av städerna. Ingen av dessa utgångspunkter är emellertid helt giltiga, även om frågan i sig har relevans. För det första behöver inte den senmedeltida stadens utbredning i förhållande till den tidigmoderna och moderna staden uppvisa ett linjärt utvecklingsförlopp från en rumsligt mindre till en större stad i likhet med den hypotes som presenterats för exempelvis utvecklingen av Nyköping (jfr stads-GIS Nyköping). För det andra växte visserligen de svenska städerna fram till mitten av 1800-talet, men det var en långsam tillväxt som vanligtvis höll sig inom de ofta väl tilltagna rutnätsplanerna från 1600-talet. Det är egentligen först från 1870-talet fram till andra världskriget, då befolkningsökningen i städerna var omfattande, som det skedde en stor bebyggelseexpansion som krävde nya planer och som också resulterade i att olika former av förstäder växte fram.

Samtidigt är det viktigt att betona att exempelvis år 1880 bodde bara två av tio svenskar i städer eller tätorter. Det var således landsbygdens liv och näringar som dominerade såväl det tidigmoderna som det tidiga moderna samhället i Sverige (Öberg & Springfeldt 1997:96).

Andra aspekter som är viktiga att väga in vid en kritisk granskning och värdering av fornlämningsområdet för en stad är de aktiviteter och den utveckling som inte fångas upp i kartmaterialet. Utgångspunkten vid bestämningen av fornlämningsområdet för städer med medeltida eller tidigmodernt ursprung är kartor och arkeologiska observationer. Kartorna härrör ofta från 1600-1700-talen, medan de arkeologiska undersökningarna främst berört medeltida lämningar. Detta förhållande tillsammans med den vanligen begränsade undersökningsverksamheten i stadslager från tidigmodern och modern tid gör att den ofta visionära bilden av staden som kartmaterialet visar sällan har kunnat problematiseras i relation till staden som fysisk verklighet i ett arkeologiskt källmaterial. Det kan exempelvis finnas en diskrepans mellan den planerade struktur som kartorna manifesterar och den oplanerade och/eller oönskade stadsutveckling som ibland uppstår exempelvis i direkt anslutning eller i gränsen till ett reglerat stadsområde. Exempel på sådan aktivitet är inofficiell bebyggelse med karaktären av s.k. kåkbebyggelse. Det är således av stor vikt att antikvariskt bevaka utkanten av stadsområdet. Som framgår nedan har arkeologiska undersökningar av tidigmoderna lämningar ofta skett i just utkanten av fornlämningsområdet.

Om man ser till stadsområdets utbredning för länets städer enligt kartor från 1800-talet så framstår de aktuella fornlämningsområdena att även innefatta de officiella delar som har tillkommit under sent 1700-tal och första delen av 1800-tal.

Uppsala har flera äldre kartor från 1800-tal och tidigt 1900-tal (ex. 1858, 1884, 1909). Staden var den åttonde största i landet 1830 och 1880, om man ser till antalet innevånare. Mellan dessa år ökade stadsbefolkningen från 5000 till 16 000 (Öberg & Springfeldt 1997:59). Vid en jämförelse mellan regleringskartan från 1643 och kartor från 1800-talet (1842, 1855, 1857, 1881, 1884) framgår dock att det reglerade stadsområdet från 1600-talet i stort sett korresponderar med kartbilden från 1800-talet. Den nuvarande begränsningen för fornlämning Uppsala 88:1 överensstämmer således väl med det nuvarande fornlämningsbegreppet.

Samtidigt bör det uppmärksammas att det trots allt finns vissa mindre avvikelser. En karta upprättad 1857 (LMV Lj-2, Ljunggrens atlas) antyder att det skett en expansion utanför stadsdikedet i öster. Här finns en bebyggelse direkt utanför Vaksalatullen och stadsdikedet, vilken sannolikt skapat ett behov av att reglera området ”till stadens framtida utvidgande” som det står på kartan. Detta område omfattas inte av fornlämningsområdet.

De flesta städer uppvisar över tid en fluktuerande rumslig utbredning, beroende på en mängd olika faktorer. I Enköping har exempelvis strandlinjeförskjutningen påverkat stadsbebyggelsens utbredning och läge, men även strukturförändringar som inverkat på stadens roll regionalt, liksom farsoter och bränder som decimerade och försvagade befolkningsunderlaget. Staden omfattades inte av

1600-talets stadsplanering, utan det var först i samband med en brand 1799 som en genomgripande reglering av staden planerades (Ahlberg 2005:398). Det är regleringskartan från år 1800 (LMV 03-ENS-14) som legat till grund för fornlämningsgränsen, men det finns ytterligare kartor tryckta under senare delar av 1800-talet (Ölund & Kjellberg 2010:66f). Vid en jämförelse mellan dessa och kartan från år 1800 finns det inget som tyder på att staden fått en större utbredning under första hälften av 1800-talet (ex. en tryckt karta i Ljunggrens atlas från 1853 LMV akt Lj-191; UUB). Sammanfattningsvis inkluderar fornlämningsområdet för Enköpings äldre stadsbebyggelse även stadens utbredning under sent 1700-tal och tidigt 1800-tal. Samtidigt är det viktigt att påpeka att fornlämningsgränsen för Enköping uppvisar ett fel på upp till 45 meter för vissa delar av staden till följd av en felaktig samkopiering av kartor (Ölund & Kjellberg 2010:66f).

Vad gäller Öregrund och Östhammar (Gullskäret) överensstämmer fornlämningsområdets avgränsning med Kulturmiljölagens fornlämningsbegrepp. De äldsta kända regelrätta uppmätningarna av städerna härrör från 1800-talet. Intressant att notera är att på uppmätningen av Öregrund från 1814 domineras stadsbilden av hagar, kålgårdar och gles bebyggelse. Staden har i detta skede således mer karaktär av en stor by (Kjellberg 2010:3).

Avslutningsvis är det dock viktigt att återknyta till kunskapsunderlaget för medeltid, där vikten av att antikvariskt bevaka det omedelbara närområdet till städernas fornlämningsområde framhålls (jfr kunskapsunderlaget medeltid). En sådan hållning är betydelsefull även vad gäller stadens tidigmoderna och moderna skeden, där mer verksamhet och bebyggelse av mer inofficiell karaktär inte framgår av kartografiskt och skriftligt källmaterial.

Tidigmoderna och moderna städer och forskning

I Sverige fick en modern arkeologisk diskussion och forskning om den tidigmoderna staden en trevande start redan under 1970- och 1980-talen. I detta skede utgjorde undersökningar i framförallt Göteborg utgångspunkt och inspiration (Ersgård 2013b:32). Trots dessa tidiga ansatser kan det svenska forskningsläget idag sägas vara eftersatt. Antalet mer systematiska och djuplodande arkeologiska studier kring tidigmoderna städer är mycket få. Forskningen domineras istället av *case-studies* med fokus på enskilda städer och större arbeten av syntetiserande och jämförande karaktär saknas i princip fortfarande. (aa:6, 30). Idag råder följaktligen ett fragmentariskt kunskapsläge (aa:30). Samtidigt har forskningen i Sverige kring tidigmodern urbanitet och stadsliv vitaliserats under det senaste årtiondet, vilket lovar gott för framtiden. Det kan däremot inte sägas om forskningsutvecklingen rörande den moderna staden. Idag saknas ännu goda arkeologiska material från det sena 1700-talet och tidiga 1800-talet, vilket dock är en situation som borde förändras radikalt med kulturmiljölagens nya fornlämningsbegrepp (aa:44f).

Forskningsprojektet *Den tidigmoderna staden - mellan det lokala och det globala* ger i sin första publikation exempel på ny och tongivande forskning (jfr Ersgård 2013a). Projektet startade 2011 vid arkeologiska institutionen, Göteborgs universitet (www.earlymoderntown.com). Syftet är att ”med utgångspunkt i stadens fysiska form studera den sociala praktiken, kulturmöten,

olika sociala grupper och klasser.” Projektet syftar också till att fastställa den arkeologiska kunskapsstatusen för ett antal svenska tidigmoderna städer, där jämförelser i såväl ett nordeuropeiskt som globalt perspektiv lyfts fram som viktiga. Inom projektet framhålls spänningen mellan det globala och det lokala, liksom mellan det praktiska och det utopiska som betydelsefulla utgångspunkter för förståelsen av den tidigmoderna staden (Ersgård 2013a).

Den urbana expansionen under tidigmodern tid har andra politiska och sociala förutsättningar än den medeltida. De många nygrundningarna av städer i regioner som tidigare inte varit urbaniserade kan ses som uttryck för en ambition från statsmaktens sida att effektivisera och styra varudistributionen. Detta skapade också en urban hierarki med stapelstäder och uppstäder (aa:31). En annan viktig aspekt för att förstå tidigmodern urbanitet (1500-1600-talen) är den ideologi som präglade stadsutvecklingen på ett globalt plan. Det var ”en tankemodell som rymmer universalitet, totalitet och utopi.” (Cornell 2013:5f). Under början av 1700-talet börjar såväl den expansiva stadsutvecklingen som stadsregleringsverksamheten att plana ut och samtidigt bli mer präglad av lokala istället för centrala initiativ (Ersgård 2013b:31, Ahlberg 2005:364f).

Exempel på viktiga aspekter av den tidigmoderna staden som studerats arkeologiskt är stadsplaner och bebyggelse, konsumtionsmönster, avfallshantering, produktionscentrum och rituell praxis uttryckt i gravskick och byggnadsoffer (Ersgård 2013:34). Det är en forskning som i vissa avseenden kan karaktäriseras som komplementär dvs. att komplettera utsagor i skriftliga källor, men som huvudsakligen handlar om att studera kulturella mönster dvs. människor och livsstil i städerna. Endast undantagsvis finns dock exempel på större forskningsinsatser med fokus på kulturella processer och den materiella kulturens unika potential som kunskapskälla. Ett sådant exempel är Christina Roséns avhandling om hur en urban respektive rural materiell kultur växer fram i Halland från medeltidens början fram till 1700-talet (2004). Kristina Jonssons avhandling om gravskick är ett annat exempel på en studie med ett långtidsperspektiv som inbegriper kulturella mönster under tidigmodern tid (2009). Just gravskicket förändring över tid och under tidigmodern tid har studerats med utgångspunkt från flera intressanta uppdragsarkeologiska undersökningar (ex. Jonsson m.fl. 2003, Tagesson & Westerlund 2004, Arcini & Tagesson 2005, Arcini m.fl. 2006, Tagesson 2007).

I den dagsaktuella arkeologiska forskningen kring städer i tidigmodern tid är begreppet ”modernitet” centralt. Det handlar exempelvis om hur modernitet uttrycks i materiell kultur och om hur idéer om det moderna kan ha påverkat stadens gestaltning. (Ersgård 2007, Lihammer & M Nordin 2010) (jfr *Teoretiska perspektiv och förhållningssätt* ovan). Andra angelägna frågor som framhålls handlar om kulturella mönster och processer, liksom perspektiv som utgår ifrån aktörskap och landskap (Ersgård 2013b). Tidigmoderna städer studeras också inom en urban hierarki av stapel- och uppstäder (ex. Tagesson & Nordström 2012). Förståelsen av tidigmodern urbanisering och urbanism söks dock inte enbart i sin samtid, utan i lika hög utsträckning i föregående världar av föreställningar och företeelser.

Forskningsfältet har således stärkts under det senaste årtiondet. Till denna utveckling har de stora uppdragsarkeologiska projekten bidragit, som under senare år undersökt tidigmoderna stadslager.

Tidigmoderna och moderna städer och uppdragsarkeologi

Idag är den uppdragsarkeologiska verksamheten i de tidigmoderna städerna mer omfattande än någonsin tidigare. Städer som exempelvis Norrköping, Linköping, Jönköping, Kalmar och Nya Lödöse har sedan länge en utvecklad arkeologisk verksamhet (Ersgård 2013b:33). Det handlar inte enbart om städer som har sitt ursprung i 1600- och 1700-tal som exempelvis Kalmar, Nya Lödöse och Falun, utan också om städer med ett medeltida ursprung som exempelvis Norrköping. Samtidigt har som tidigare nämnts ännu undersökningar av tidigmoderna lämningar endast utförts systematiskt i begränsad utsträckning, vilket i ännu högre grad gäller för material som härrör från slutet av 1700-tal och 1800-tal (Ersgård 2013b:30, Cornell 2013:6).

I Uppsala län finns en förhållandevis tidig antikvarisk medvetenhet och värdering av yngre lämningar i städer. I Uppsala undersöktes redan på 1970-talet stadslager från 1500- 1600-talen, såsom exempelvis i kvarteret Atle och kvarteret Örnen (Gustafsson & Hillbom 1978, Roslund 1985). Kvarteren gränsar till varandra och till den äldre fornlämningsgränsen för Uppsala äldre stadsbebyggelse som gick i Bäverns gränd. Att större undersökningar av eftermedeltida lämningar görs i gränsområdet för fornlämningsområdet går igen även i undersökningar gjorda under senare tid exempelvis den i kvarteret Örtedalen (Carlsson m.fl. 2000). I vissa fall kan det vara en bild som speglar bevaringssituationen för lämningar generellt från tidigmodern tid d.v.s. att de är sämre bevarade centralt i staden där byggnadsaktiviteten har en längre kontinuitet än i mer perifera delar. Samtidigt är äldre bebyggelse från senmedeltid och tidigmodern tid i högre grad bevarad som byggnadsminnen i de centrala delarna, medan yngre och ofta tyngre och källarförsedd stenhusbebyggelse från senare delen av 1800- och 1900-talet främst uppförs i den äldre stadskärnans utkant och där förstör lämningar från såväl medeltid som tidigmodern tid.

Den arkeologiska undersökningsverksamheten i Uppsala rörande eftermedeltida lämningar har under det senaste årtiondet främst handlat om förundersökning i form av schaktningsövervakning, vilket för övrigt även gäller de medeltida lämningarna (jfr kunskapsunderlag medeltid). Eftersom en stads-GIS saknas för Uppsala är det svårt att överblicka omfattning och karaktär på de undersökningar som berört lämningar från tidigmodern tid. En del av de aktuella undersökningarna diskuteras dock i en artikel inom forskningsprojektet *Den tidigmoderna staden - mellan det lokala och det globala*, där Adrien Nielsen gör en jämförande studie av det tidigmoderna stadsrummet i Uppsala, Jönköping och Karlstad. Utgångspunkten är arkeologiska undersökningar från perioden 1998-2010 (2013).

Flera undersökningar som omfattat tidigmoderna lämningar har berört ytor som under tidigmodern tid varit trädgårdsmark. Ett sådant exempel är undersökningen av Skytteanska trädgården i kvarteret Domen. Trädgården var anlagd av Jacob Axel Lindblom runt år 1780. Syftet var att studera trädgårdens

utförning i relation till äldre planritningar. Förhållande till och avgränsning mot slottsträdgården anlagd på 1540-talet, skulle också undersökas. Undersökningen utfördes i samarbete med SLU (Syse 2000). Ett annat exempel är den till ytan största arkeologiska undersökningen i Uppsala (ca 900 m²) som gjordes 1993 i kvarteret Trädgården (Arnegård m.fl. 1999). Vid undersökningen dokumenterades lämningar från huvudsakligen 1300-tal och 1600-tal, medan det tidsmässiga glappet däremellan sannolikt representerades av att området då brukats som kunglig trädgård (aa:15f). Vid tiden för undersökningen var emellertid inte trädgårdsarkeologi ett utvecklat fält, varför sådana frågor och metoder saknades. I detta sammanhang kan även nämnas schaktningsövervakningen i Trädgårdsgatan som också ligger i det område som tidigare upptogs av slottsträdgården (Kjellberg 2009). Ytterligare ett exempel på en undersökning som berörde en tidigmodern trädgårdsanläggning är den kvarteret Örtedalen, ett utkantsområde i den medeltida staden, som präglades av Olof Rudbeck den äldres botaniska trädgård från 1655. Undersökningen kunde visa att det var först i samband med regleringen under tidigmodern tid som en tidigare spridd bebyggelse av mer tillfällig karaktär i detta område kom att ersättas av en permanent bebyggelse med odlingar. Bebyggelsens karaktär skiftade även under tidigmodern tid från hus i skiftesverk via knuttimring till låg trähusbebyggelse som uppförs efter branden 1702 (Carlsson m. fl. 2000).

Även i Enköping har områden som omfattat trädgårdar under tidigmodern tid berörts av arkeologiska undersökningar. Ett sådant exempel är en förundersökning i kvarteret Hökaren, som ligger innanför stadens rågångar från 1615, men samtidigt utanför stadens gärdesgård (Ölund 2010:9). Vid undersökningen framkom odlingslager från en lång tidsperiod; 1600-1850-tal. De äldre odlingarna härrör sannolikt från Johan III:s kryddträdgård etablerad i slutet på 1500-tal, medan odlingslämningarna från 1700-tal troligen hör samman med en stadsgårdsmiljö där metallhantverk, möjligen kopparslageri varit en utkomställa (aa:33ff). Den mest omfattande undersökningen som berört tidigmoderna och moderna lämningar i staden är den i kvarteret Snickaren. Här kom vardagsliv och boendemiljöer under 1600- och 1700-talet att undersökas (Ölund & Kjellberg 2006). Ifrån samma kvarter finns också exempel på en undersökning som fokuserat på lämningar från 1800-talet. Det är en schaktningsövervakning som innebar att lämningarna av ett garveri från början av 1800-talet undersöktes (Ölund 2009). Det var dock en mycket extensiv undersökning, då 85 m² kom att undersökas på två dagar. Det fanns inga skriftliga uppgifter om garveriverksamhet i kvarteret, trots att den ägt bestånd till slutet av 1800-talet eller början av 1900-talet. En enklare gårdsbyggnad med intilliggande gårdsplan undersöktes, liksom fem laggade träkar och en mycket stor ränna eller avlångt kar (aa:19).

I Östhammar och Öregrund har i stort sett samtliga arkeologiska undersökningar kommit att resultera i lämningar från 1600-1700-tal, men även 1800-tal. Trots detta har fokus vid de uppdragsarkeologiska undersökningarna huvudsakligen legat på 1400-1500-talen, då städerna grundades (jfr kunskapsunderlag medeltid). Undersökningarnas begränsade omfattning, men framförallt denna många gånger omotiverade uppmärksamhet mot medeltiden gör att kunskapen om det tidigmoderna skedet i de båda städerna är knapphändig.

Ett exempel på en större undersökning är den i kvarteret Atlanten i Öregrund (Lucas 2009). Vid undersökningen kom ett tidigare okänt krukmakeri från 1600-talets mitt och 1700-talets början att undersökas. Det utgjorde en viktig kunskapskälla till den under 1600-tal och 1700-tal framväxande svenska keramikindustrin (Kjellberg 2010).

Sammanfattningsvis finns således en huvudsakligen fragmentarisk kunskap om det tidigmoderna skedet i länets städer. Vissa aspekter av stadsliv som trädgårdsanläggningar och utkantsbebyggelse har dock kommit att beröras av arkeologiska undersökningar i större utsträckning än andra. Detta är dock inte ett uttryck för vetenskapliga val, utan snarare ett utslag av en exploaterings- och bevaringssituation, men det är inte desto mindre mycket angelägna sidor av den tidigmoderna stadens karaktär som undersökts arkeologiskt. Det saknas dock en sammanställning av de undersökningar som berört tidigmoderna och moderna stadslager i länets städer. En sådan överblick kan lämpligen ges inom ramen för stads-GIS. Det är således angeläget att de aktuella undersökningarna lyfts fram och värderas i samma grad som de som omfattar medeltida lämningar.

Tidigmoderna och moderna städer och kunskap

Den arkeologiska kunskapen om den tidigmoderna och moderna staden i länet är som framgått mycket knapphändig. I relation till de olika kunskapsområden som lyftes fram i kunskapsunderlaget för medeltid har i princip ingen arkeologisk forskning bedrivits systematiskt (jfr kunskapsunderlag medeltid). Städernas tidigmoderna och moderna *urbanisering och urbanism* har således inte annat än undantagsvis studerats med utgångspunkt från materiell kultur. Det finns exempel på studier av *produktionsstrategier och konsumtionsmönster*, liksom av byggnadsoffer och begravningsritual inom kunskapsområdet *religion, ritual och folktro*, men det återstår samtidigt mycket att göra. Mycket intressanta och viktiga resultat rörande begravningskicketets förändring över tid har gjorts med utgångspunkt från undersökningar på kyrkogården vid Linköpings domkyrka 2002-2003 (Tagesson & Westerlund 2004, Arcini & Tagesson 2005, Tagesson 2007). Gravarna härrör från en lång tidsperiod; 1100 till 1811, så det har således funnits möjlighet att studera såväl levnadsbetingelser som gravskick under en ovanligt lång tidsperiod. Stora förändringar i gravskicket sker under 1680-talet, vilket tolkas som ett ”uttryck för ett mer individuellt förhållningssätt till den mänskliga kroppen och graven som socialt medium” (Arcini & Tagesson 2005:317). Dessa förändringar sker i en brytningstid mellan stormaktstidens enhetskyrka och de väckelserörelser som växer fram under frihetstiden (aa:317). Kunskapen om den tidigmoderna och moderna staden som livsmiljö är ett annat område som bör belysas (jfr kunskapsområde *människa, levnadsmiljöer och handlingar*), liksom också relationen mellan aktör och struktur i ett samhälle med en stark centralmakt (jfr *människa och samhälle*). I relation till dessa kunskapsområden är reformationens kraft betydelsefull att beakta. I samband med reformationen rivs ofta ett stort antal kyrkor i städerna, vilket bl.a. innebär stora gestaltningsmässiga förändringar i stadsrummet. Ibland får de stå kvar länge som ruiner och tycks i vissa fall ha använts länge i smyg som kvardröjande katolska rum (Gardelin 2009).

Liksom vad gäller den medeltida urbaniseringen uppvisar den tidigmoderna en stor komplexitet. Ett långtidsperspektiv som förankrar och förklarar den

tidigmoderna staden i relation till den medeltida staden och stadslivet är avgörande. Det finns både aspekter av kontinuitet och förändring i stadsutvecklingen under perioden 1600-tal till mitten av 1800-tal. Uppsala behåller exempelvis sin medeltida karaktär under tidigmodern tid vad gäller den officiella rollen knuten till kungamakt, administration, ärkesäte och utbildning, medan Enköping präglas av stora strukturförändringar. Det senare gäller sannolikt också för såväl Östhammar som Öregrund.

Länets städer hade också olika roller i den tidigmoderna urbaniseringen och i en urban hierarki. Speciellt för stadsväsendet under tidigmodern tid är att det kommer att präglas av en tydlig statlig styrning av städernas funktioner och rättigheter rörande bl.a. handeln. Stapelstadssystemet från 1620-talet är ett uttryck för detta. Det leder till att städerna kommer att inordnas och agera inom en övergripande statlig urban hierarki. Stapelstäder hade ursprungligen rätt att bedriva utrikes import och export, medan uppstäder endast fick bedriva inrikes handel och sjöfart. Stapelstadssystemet var en reglering som successivt kom att avvecklas först från och med 1765. De flesta städer i Uppsala län var uppstäder: Uppsala, Enköping och Östhammar, medan Öregrund hade stapelstadsrättigheter. Samtidigt hade dock både Östhammar och Öregrund alltsedan sin tillkomst begränsats av det s.k. bottniska handelstvånget, vilket förbjöd Norrlands och Finlands städer vid Bottniska viken att sända fartyg till hamnar söder om Stockholm och Åbo och ta emot utländska fartyg. Det bottniska handelstvånget fick en fast form inom stapelstadssystemet och kom liksom detta att avskaffas 1765. Vad gäller Öregrund och Östhammar så låg både Stockholm och Gävle för nära och de ville givetvis inte ha konkurrens av de förra städerna. Först 1795 släpptes sjöfarten helt fri, men för Öregrunds del verkar det dock ha varit för sent.

Brukens roll i urbaniseringsprocessen under tidigmodern och modern tid är viktig att beakta. Vallonbruken i norra Uppland kom under 1600-talet att utvecklas till landets mest lönsamma industrier genom bidrag av såväl investeringskapital och tekniskt kunnande från nederländska köpmanssläkten. Brukens storhetstid sträcker sig fram i tidigt 1800-tal. För en kuststad som Öregrund var utskeppningen av järn från bruken av stor betydelse. Under 1700-talet kommer emellertid utskeppningen alltmer ske i brukens egen regi, vilket för Öregrunds del innebär ett avgörande avbräck. Enligt ett riksdagsbeslut från 1730-tal är de uppländska bruken inte skyldiga att anlita Öregrunds skutor.

Tiden präglades också av stora visioner rörande stadsplanering, vilket kom till uttryck i stadsplaneomläggningar och regleringar av de medeltida stadskärnorna från och med framförallt första hälften av 1600-talet. Stadsregleringar kan ses som ett moderniseringsprojekt som i olika grad genomförs. Uppsala genomgår en radikal reglering på 1600-talet. Den genomförs dessutom utan en föregående brand, vilket är ovanligt (Ahlberg 2005:572). I Enköping däremot genomförs regleringsplanerna från 1800 inte förrän 1883 (Ölund & Kjellberg 2006:12). I en tid av idéer om det moderna, vilket kan ha påverkat exempelvis stadens gestaltning och konsumtionsmönster, kan i Uppsalas fall en problematisering av relationen mellan kontinuitet och förändring vara relevant (jmf kunskapsunderlag medeltid). Vad förändras och vad består och varför? Hur relaterade aktörskap till struktur (jfr ex. Cornell & Hjertman 2013:23f)? Som

exempel kan nämnas att det område som var slottsträdgård kom att upplåtas till de som tvingades lämna sina tomter vid regleringen (Francki 1988:21). Samtidigt framgår det av huskartor publicerade på 1600- och 1700-talet att kvarteret behöll sin prägel av trädgård i de nyanlagda stadsgårdarna (Kjellberg 2009:7f).

Med utgångspunkt från exempelvis Enköping kan det finnas anledning att problematisera den tidigmoderna staden som urban företeelse och dess relation till landsbygden. I kunskapsunderlaget för medeltid framhålls att Enköping uppvisar tydliga tillväxt- och regressionsfaser kopplade till rollförändringar över tid (jfr kunskapsunderlag medeltid). Alltsedan senmedeltiden anses Enköping visa en nedåtgående trend (Ölund 2010:36). Enligt det skriftliga källmaterialet påverkar statsmaktens handelspolitiska reformer under 1500-talet Enköpings roll som transitoort för järnhandeln negativt. Därtill kommer skattepålagor och återkommande epidemier och förödande bränder 1572, 1609, 1622. Strukturförändringar under 1600-talet innebar en förskjutning mot agrara näringar som odling och trädgårdsodling. Under 1600-talets sista årtionden präglades staden av missväxt och epidemier. Följande århundrade inleds 1710 med pesten, vilken drabbar stadsbefolkningen hårt och avslutas 1799 med en stor stadsbrand (Ölund 2010:8-Hökaren). Topografiska Corpsen från 1850 visar att stora delar av stadens tomtmark användes för odling, vilket så sent som 1928 leder till hot om indragning av obebyggd tomtmark (Ölund 2010:8).

Staden är onekligen hårt drabbad på olika sätt, men samtidigt var det få städer som vid denna tid skonades från bränder och epidemier. Kanske påverkas vår syn på Enköping som en stad under regression av att dess huvudnäring går från vad som traditionellt anses vara urbana näringar till att bli alltmer agrart präglad. Omedvetet kan det finnas en skarp mental gräns mellan stad och landsbygd inom forskningen, trots att arkeologin under senare år har kunnat visa att odling och trädgårdar ofta kunde vara en viktig del av både den medeltida och tidigmoderna stadens karaktär och näringsstruktur. I detta sammanhang kan frågor rörande tidigmoderna föreställningar kring urbana och agrara kulturmönster vara befogade. Jämförande studier av olika materiella uttryck som exempelvis konsumtionsmönster och byggnadsskick kan problematisera urbanism.

Stapelstadssystemet och stadsregleringar är aspekter av tidigmodern urbanisering som framförallt har behandlats inom den historiska disciplinen och då främst som uttryck för ekonomiska och politiska aspekter av dåtida samhällsliv. Inom aktuell arkeologisk forskning ses emellertid inte frågor kring exempelvis ekonomi, stadsplaner och produktion som centrala problemområden. Det är aspekter av tidigmodern urbanisering som ofta ett rikhaltigt skriftligt och kartografiskt källmaterial kan ge en om inte fullständig så åtminstone tillräcklig kunskap om. Istället för att ikläda sig en komplementär roll i förhållande till historia kan arkeologi istället bidra med ny relevant kunskap rörande kulturella processer och kulturmönster (Ersgård 2013b:46f). Samtidigt finns det ett värde i att problematisera bl.a. de statliga visionerna och regleringarna inom ramen för aktörskap, mentalitet och materiell kultur.

Kunskapsområdena har brutits upp och utvecklats i ett antal teman av särskild relevans för studiet av tidigmoderna och moderna städer. Inspiration, infallsvinklar och uppslag är hämtade från en aktuell framåtblickande forskningsöversikt rörande arkeologi och tidigmoderna städer (jfr Ersgård 2013b). Temana kan med fördel utvecklas vid framtida uppdragsarkeologiska undersökningar av tidigmoderna och moderna stadslager.

Tidigmodern tid och modernitet. Hur kan ett begrepp som ”modernitet” definieras och relateras till städernas materiella kultur och gestaltning i ett långtidsperspektiv? Var finns brytpunkter rörande kulturella uttryck och föreställningsvärldar? Hur kan dessa förändringar konkretiseras med utgångspunkt från den materiella kulturen i staden? Hur kan dessa eventuella förändringar tolkas?

För att kunna problematisera förändring och kontinuitet krävs ett långtidsperspektiv där det äldre medeltida feodala samhället relateras till framväxten av ett kapitalistiskt samhälle. Redan under senare delen av 1500-tal sker omfattande förändringar i städernas kulturella mönster och de stadslevande människornas föreställningsvärldar, uttryckt i exempelvis bostadens läge på stadsgården, liksom dess yttre och inre utformning. Detta är sannolikt tecken på att föreställningen om såväl stadsgården som hemmet förändrades (Ersgård 2013b).

Reformerad religion, vardagsmagi och frikyrklighet Under tidigmodern och modern tid sker stora förändringar i människors religiositet. I den protestantiska reformationen finns aspekter som skulle kunna betecknas som en begynnande modernitet, exempelvis i det individuella gudsförhållandet. Framväxten av en frikyrklighet under 1800-talet är också ett uttryck för det individbaserade förhållandet till Gud. Vardagsmagi i form av exempelvis byggnadsoffer och källkult skulle kunna tolkas som ett motstånd mot modernitet (Rosén 2007:20f). Gravar och gravskick säger oss också en del om modernitetens framväxt. Ett enhetligt gravskick under 1500- och 1600-talen på den tidigare nämnda kyrkogården vid Linköpings domkyrka förändras under 1700-talet mot en mycket större individuell variation med t.ex. klädesplagg istället för svepningar och flera slags småföremål nedlagda i gravarna (Tagesson 2003).

Visioner, förverkligande och verklighet. En arkeologisk problematisering av makt, motmakt och aktörskap i en tid av stark statlig styrning är angelägen. I vad mån kunde statsmakten förverkliga sina visioner? Hur och i vilken omfattning genomfördes exempelvis stadsplaneomläggningar? Hur påverkade exempelvis regleringarna boende, identitet och tillhörighet inom staden? Vilka aktörer finns i stadsutvecklingen under tidigmodern och modern tid? Det oplanerade och osynliga i stadsutvecklingen i relation till kartornas planer och visioner är ett tecken på ett icke-officiellt aktörskap.

Urban hierarki. I ett regionalt perspektiv är den urbana hierarkin mellan städer med olika roller, rättigheter och belägenheter i landskapet viktigt att problematisera (ex. Tagesson & Nordström 2012). Hur har städernas olika roller påverkat den tidigmoderna urbana livsstilen uttryckt i exempelvis konsumtionsmönster, begravningsritual, avfallshantering och kontaktnät?

Sammanfattning

Antikvariska utvecklingsområden

De antikvariska utvecklingsområden som framhålls i kunskapsunderlaget för medeltid har relevans även när det gäller stadslager från tidigmodern och modern tid.

Stads-GIS

Skapa, ajourhålla, komplettera och utvärdera stads-GIS.

Stadens omedelbara närområde

Bevaka stadens omedelbara närområde i större utsträckning.

Lämningar i vatten

Bevaka lämningar i vatten för kust- och/eller ånära städer liksom att beakta landhöjning och strandförskjutning i detta sammanhang.

Arkeologisk förundersökning i form av schaktningsövervakning

Utveckla metoder och frågor i relation till kunskapsutfall vid arkeologisk förundersökning i form av schaktningsövervakning.

Utschaktade och i äldre tid undersökta områden

Bevaka till synes utschaktade och i äldre tid undersökta områden.

Arkeologiska utvecklingsområden

Följande arkeologiska utvecklingsområden rör samtliga städer på ett mer generellt plan.

Urbaniseringsprocesser och urbanism under tidigmodern och modern tid i Uppland

Kunskapen om urbaniseringsprocesser och urbanism under tidigmodern och modern tid i Uppland är mycket begränsad med utgångspunkt från ett arkeologiskt källmaterial. Området bör studeras med ett långtids- och landskapsperspektiv för att förankra såväl problemformulering som tolkning i tid och rum.

Arkeologisk förundersökning i form av schaktningsövervakning

Vid s.k. schaktningsövervakning bör frågeställningarna vara mer specifika och fokuserade. Stads-GIS är en förutsättning för att kunna ställa sådana frågor.

De enskilda städernas specifika urbaniseringsförlopp och karaktär relateras nedan till angelägna frågor inom ramen för de tidigare redovisade temana.

Östhammar och Öregrund

Städerna präglas av stora strukturförändringar som är nära relaterade till statliga regleringar av handel och sjöfart, liksom av bruksnäringens utveckling. Det tycks finnas en skillnad mellan städerna redan på 1600-talet, Östhammar präglas av hantverksaktiviteter, medan Öregrund har fokus på sjöfart och handel. Vilka roller har städerna i en regional *urban hierarki* och hur förändrades dessa över tid? Städernas urbaniseringsförlopp kan också problematiseras inom temana *Visioner, förverkligande och verklighet* och *Tidigmodern tid och modernitet*.

Enköping

Det tidigmoderna Enköping kan karaktäriseras av ett fokus på trädgårdsodling och jordbruk. Temat *Urban hierarki* kan problematiseras med utgångspunkt från denna stad. Hur har denna näringsmässiga inriktning påverkat stadens urbana identitet och livsform uttryckt i exempelvis konsumtionsmönster och kontaktnät? Även ett tema som *Tidigmodern tid och modernitet* har relevans vid en problematisering av stadens urbanisering och urbanism.

Uppsala

Det tidigmoderna Uppsala uppvisar i flera avseenden en kontinuitet med sin medeltida roll. Staden innehade fortsatt centrala funktioner knutna till kungamakten och ärkesätet. Den radikalt genomförda stadsregleringen kan sannolikt ses i relation till Uppsalas rangordning som rikets andra stad och krav på en representativt förankrad i de rådande idealen för stadsplanering. Uppsalas urbanisering och urbanism kan problematiseras inom teman som *Tidigmodern tid och modernitet* liksom *Visioner, förverkligande och verklighet*. Liksom vad gäller det medeltida skedet hämtar sannolikt den tidigmoderna urbanismen i Uppsala sitt speciella uttryck i spänningsfältet mellan förändring och kontinuitet. Även ett tema som *Reformerad religion, vardagsmagi och frikyrklighet* är intressant att belysa i relation till en stad med centrala kyrkliga funktioner.

Referenser

Referensförteckningen är uppdelad på kunskapsunderlagets olika huvudavsnitt. De arkeologiska rapporterna redovisas för sig under respektive lämningstyp.

Inledning och Teoretiska perspektiv och förhållningssätt

Ersgård, L. (red.). 2007. *Modernitet och arkeologi: artiklar från VIII Nordic Tag i Lund 2005*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.

Hansson, M. 2007. Modernitet, landskap, långtidsperspektiv och kulturmiljövården. Exemplet Bergkvaras i Lars Ersgård (red.), *Modernitet och arkeologi: artiklar från VIII Nordic Tag i Lund 2005*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet. s. 75-94.

Lihammer, A. 2011. *The Forgotten Ones. Small Narratives and modern Landscapes*. Stockholm: The National Historical Museum.

Lihammer, A. & M Nordin, J. 2010. Inledning i Anna Lihammer & Jonas M Nordin (red.), *Modernitetens materialitet. Arkeologiska perspektiv på det moderna samhällets framväxt*. The museum of National Antiquities, Stockholm, Studies 17. Stockholm. s. 9-16.

Rosén, C. 2010. Modernitet och globalisering i norra Bohuslän i i Lars Ersgård (red.), *Modernitet och arkeologi: artiklar från VIII Nordic Tag i Lund 2005*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet. s. 71-88.

Metoder

Opublicerad förstudie. ”En metod för torpens arkeologi”. FoU-projekt utfört av UV Öst, Riksantikvarieämbetet för Länsstyrelsen i Östergötlands län dnr 3.1.1-02870-2013.

Lägenhetsbebyggelse

Ahlberger, C. 1996. *Konsumtionsrevolutionen 1. Om det moderna konsumtionssamhällets framväxt 1750-1900*. Humanistiska fakulteten, Göteborgs universitet. Göteborg.

Andersson, H. 2007. *Torp och backstugor i Länghem*. Lund study in Historical Archaeology 4.

Apel, J. & Welinder, S. 2007. Ett torp och ett artefaktmönster i Stig Welinder (red.) *Torpens arkeologi*. Riksantikvarieämbetet 1:1.s. 139-154.

Beronius Jörpeland, L. & Ramström, A. 2007. Smedstorpens arkeologiska kunskapsvärde i Stig Welinder (red.) *Torpens arkeologi*. Riksantikvarieämbetet 1:1.s. 155-172.

Beronius Jörpeland, L. & Skyllberg, E. 2007. Mot moderna tider! i Lars Ersgård (red.), *Modernitet och arkeologi: artiklar från VIII Nordic Tag i Lund 2005*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet. s. 25-40.

Bodin, S. m.fl. 2007. Familjen Granqvist på Pinoberget – materiell kultur i en backstuga i Stig Welinder (red.) *Torpens arkeologi*. Riksantikvarieämbetet 1:1.s. 173-200.

Brunius, J. 1980. *Bondebygd i förändring: bebyggelse och befolkning i västra Närke ca 1300-1600*. Det nordiske ødegårdsprojekt, 9. Lund: LiberLäromedel/Gleerup. Diss.

Bäck, K. 1986. Torp: ett försök till definition. *Bygd och natur (Tidskrift)*. - Stockholm : Sveriges hembygdsförbund (SHF), 1986:4, s. 24-26.

Elgeskog, V. 1945. *Svensk torpbebyggelse från 1500-talet till laga skiftet: en agrarhistorisk studie*. Stockholm: LT. Diss.

Ericsson, A. 2012. *Terra mediaevalis: jordvärderingssystem i medeltidens Sverige*. Acta Universitatis agriculturae Sueciae, 2012:81. Uppsala. Diss.

Ersgård, L. 1990. Arkeologi i senare tiders lämningar i *Arkeologi i Sverige 1987*. Riksantikvarieämbetet, Rapport 1990:1.

Gadd, C-J. 2000. *Det svenska jordbrukets historia. Bd 3, Den agrara revolutionen: 1700-1870*. Stockholm: Natur och kultur/LT i samarbete med Nordiska museet och Stift. Lagersberg.

Gunnarsson, T. 2004. Laga skifte i Skruvby- jord och befolkning 1825-1845. Inst för Humaniora, Växjö universitet, Uppsats. 2004.

Hannerberg, D. 1977. *Kumlabygden: forntid, nutid, framtid. 4, By, gård och samhälle*. Kumla: Kommunen: Kumla bokh.

Håkansson, A. 2007. Halländska torp som social miljö. Om strategi, fynd och materiell kultur i Stig Welinder (red.) *Torpens arkeologi*. Riksantikvarieämbetet 1:1. s. 121-138.

- Jensen, R. (red.). 1997. *Fornminnesinventeringen - nuläge och kompletteringsbehov: en riksöversikt*. Stockholm: Kungshuset, Riksantikvarieämbetet.
- Lagerqvist, M. 2011. *Torpets transformationer: Materialitet, representation och praktik från år 1850 till 2010*. Inst. för kulturgeografi, Sthlms universitet. Diss.
- Lind, H, Svensson, E & Hansson, J. 2001. *Sentida bebyggelse i antikvarisk hantering och arkeologisk verksamhet*. Riksantikvarieämbetet Projekt Uppdragsarkeologi Rapport 2001:2.
- Lind, H. & Svensson, E. 2001. Sentida bebyggelse i antikvarisk och arkeologisk verksamhet – en tematisk utvärdering i Lind, H, Svensson, E & Hansson, J. 2001. *Sentida bebyggelse i antikvarisk hantering och arkeologisk verksamhet*. Riksantikvarieämbetet Projekt Uppdragsarkeologi Rapport 2001:2. s. 6-46.
- Lind, H., Holmgren, I., Svensson, E. & Emilsson, S. 2001. Pinoberget – en socialhistorisk studie utifrån sentida bebyggelse lämningar och obesuttna människor i Lind, H, Svensson, E & Hansson, J. 2001. *Sentida bebyggelse i antikvarisk hantering och arkeologisk verksamhet*. Riksantikvarieämbetet Projekt Uppdragsarkeologi Rapport 2001:2. s. 47-88.
- Mogren, M. 1995. Vår utforskade gårdag. Efterreformatorisk arkeologi i Sverige – dess ljusglimtar och brister. *Meta* 95:3.
- Myrdal, J. 1999. *Det svenska jordbrukets historia. [Bd 2], Jordbruket under feodalismen: 1000-1700*. Stockholm: Natur och kultur/LT i samarbete med Nordiska museet och Stift. Lagersberg.
- Rahmqvist, S. 1996. *Sätessgård och gods: de medeltida frälsegodsens framväxt mot bakgrund av Upplands bebyggelsehistoria*. Upplands fornminnesförenings tidskrift, 53. Diss. Stockholm: Univ.
- Rosén, C. 1991. "Backastugn wid Gräsåhs". *Utskrift 1991:1*, 17-23.
- 1999. Fattigdomens arkeologi- reflexioner kring torpens och backstugornas arkeologi i Tore Artelius, Eva Englund, Lars Ersgård (red.) *Kring västsvenska hus: boendets organisation och symbolik i förhistorisk tid*. GOTARC. Serie C, Arkeologiska skrifter, 22. Göteborg: Institutionen för arkeologi, Univ. S. 99-107.
- 2007. Uppdragsarkeologi och modernitet i Lars Ersgård (red.) *Modernitet och arkeologi. Artiklar från VIII Nordic Tag i Lund 2005*. Riksantikvarieämbetet. s. 9-24.
- Welinder, S. 1992a. *Människor och artefaktmönster*. Occasional papers in archaeology (Uppsala), 5. Uppsala: Societas archaeologica Upsaliensis.
- 1992b. *Människor och landskap*. Aun, 15. Uppsala: Societas archaeologica Upsaliensis.
- Welinder, S. (red.) 2007. *Torpens arkeologi*. Riksantikvarieämbetet 1:1.
- Welinder, S. 2007. Torpens arkeologi. En inledning till något inledande i Stig Welinder (red.) *Torpens arkeologi*. Riksantikvarieämbetet 1:1. s. 9-14.

Welinder, S. & Johnsen, B. 1997. Torpen väntar på sin arkeologiska historia. *Populär arkeologi* 15:2, 4-9.

Otryckta källor

Franzén, B-M. & Ulfhielm, A. Människans avtryck i landskapet. Rapport revideringsinventering Uppsala län, Länsstyrelsen i Uppsala län.

Arkeologiska rapporter

Bäck, M. & Holback, T. 2011. Bultbo, ett torp i Skutskär. Ostkustbanan. Arkeologisk utredning, etapp 2. *UV Rapport 2011:77*.

Eriksson, T. m.fl. 2009. Förhistoria och historia längs nya väg 288: sträckan Grän-Hov : Uppland, Rasbo socken, arkeologiska utredningar etapp 2 och förundersökningar. *Riksantikvarieämbetet, UV Uppsala 2009:19*.

Eriksson, T. & Östling, A. 2005. Ryssgården i Onslunda. Ett fornlämningskomplex från senneolitikum till och med 1700-talet med tyngdpunkt i bronsålder. *Dokumentation av fältarbetsfasen UV GAL rapport 2004:4*.

Franzén, B-M., Göthberg, H. & Karlenby, L. 1996. arkeologi på väg: undersökningar för E18. Bålsta och Brunna: järnåldersbygd, Yttergrans socken, Uppland. *Riksantikvarieämbetet, UV Uppsala 1996:11*.

Göthberg, H. 1994. Ostkustbanan: järnvägen Ostkustbanan : delen Tierp-Älvkarleö: Tierps, Söderfors och Älvkarleby socknar: Tierps och Älvkarleby kommuner, Uppsala län, Uppland: arkeologisk utredning. *Riksantikvarieämbetet, UV Uppsala rapport 1994:50*.

Göthberg m.fl 1996, Skäggesta, Fiskvik, Prästtorp. Litslena socken, Uppland. Arkeologi på väg –undersökningar för E 18. *Riksantikvarieämbetet, UV Uppsala rapport 1996:54*.

Göthberg, H. Qviström, L. & Ölund, A. 2005. Bebyggelse lämningar från historisk tid. E18 Enköping-Sagån, delprojekt 3, lokal 13. Arkeologisk förundersökning. *Upplandsmuseet rapporter 2005:22*.

Hennius m.fl. 2005. Kol och tjära : arkeologi i norra Upplands skogsmarker : undersökningar för E4, Vendel, Tierp och Tolfta socknar, Uppland. *Upplandsmuseet 2005:2*.

Holm, J. 1996. Arkeologisk undersökning : Ostkustbanan - delen Tensmyra, Älvkarleby socken, Uppland. *Riksantikvarieämbetet, UV Uppsala rapport 1996:16*.

Kjellberg, J. 2008. En stenstuga vid Mälby säteri. Bebyggelse lämningar från historisk tid i Tillinge socken. *Upplandsmuseet rapporter 2008:11*.

Olsson, R. 2004. Soldattorpet vid Sandbo. Tierps kommun, Uppland. Arkeologisk undersökning. *Upplandsmuseet 2004:03*.

Vinberg, A. 2006. Smedstorpet i Bredsand- förhistorisk boplats och torp med smedja. Arkeologisk förundersökning och undersökning. *UV Mitt rapport 2006:10*.

Åstrand, J. 1995. Arkeologisk förundersökning: järnvägen Ostkustbanan, delen Gubbo-Orrskog samt Marma, Tierps och Älvkarleby kommuner, Uppland. *Riksantikvarieämbetet, UV Uppsala rapport 1995:35*.

Östling, A. 2008. Långt senare. Ryssgården under efterreformatorisk tid. i Eva Hjærtner-Holdar, Thomas Eriksson, Anna Östling (red.) *Mellan himmel och jord. Ryssgården, en guldkimrande bronsåldersmiljö i centrala Uppland*. Arkeologi E4 Uppland- studier, vol. 5. s. 521-534.

Otryckta källor

Mispelaere & Lindström. Pågående forskningsprojekt vid historiska inst. Uppsala universitet: "Obesuttna familjers försörjning och funktion i det tidigmoderna Sverige, ca 1600-1750"

Stadslager

Ahlberg, N. 2005. *Stadsgrundningar och planförändringar : svensk stadsplanering 1521-1721*. Acta Universitatis agriculturae Sueciae, 2005:94. Uppsala : Department of Landscape Planning, Swedish University of Agricultural Sciences. Diss.

Arcini, C., m.fl. 2006. *Pestbacken*. Länsstyrelsen Blekinge län, Riksantikvarieämbetet. Stockholm: Riksantikvarieämbetets förlag.

Arcini, C. & Tagesson, G. 2005. Kroppen som materiell kultur - gravar och människor i Linköping genom 700 år i Anders Kaliff & Göran Tagesson (red.), *Liunga. kaupinga: kulturhistoria och arkeologi i Linköpingsbygden*. s. 283-319. Skrifter / Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar; 60. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.

Cornell, P. 2013. Den Tidigmoderna Staden – arkeologi mellan det lokala och det globala. Lars Ersgård (red.), *Visioner och verklighet – arkeologiska texter*. GOTARC Series C. Arkeologiska Skrifter No. 76 The Early Modern Town No. 1. Göteborg. s. 5-8.

Cornell, P. & Hjertman, M. 2013. Stadsomvandling, kontinuitet och iteration – Rom och det tidigmoderna. Lars Ersgård (red.), *Visioner och verklighet – arkeologiska texter*. GOTARC Series C. Arkeologiska Skrifter No. 76. The Early Modern Town No. 1. Göteborg. s. 9- 29.

Ersgård, L. (red.). 2007. *Modernitet och arkeologi: artiklar från VIII Nordic Tag i Lund 2005*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.

Ersgård, L. (red.). 2013a. *Visioner och verklighet – arkeologiska texter*. GOTARC Series C. Arkeologiska Skrifter No. 76. The Early Modern Town No. 1. Göteborg.

Ersgård, L. 2013b. Tidigmoderna städer i Sverige – en arkeologisk forskningsöversikt i Lars Ersgård (red.), *Visioner och verklighet – arkeologiska texter*. GOTARC Series C. Arkeologiska Skrifter No. 76 The Early Modern Town No. 1. Göteborg. s. 30-54.

Francki, K. 1988. Uppsala slotts trädgårdar: den "Botaniska slottsträdgården" i Uppsala. Stencil - Sveriges lantbruksuniversitet, Alnarp, Institutionen för landskapsplanering 88:11.

Gardelin, G. 2009. Stadsbilden i förändring : rivningen av kyrkorna i Lund i Mogren, M., Roslund, M., Sundnér, B. & Wienberg, J. (red.). *Triangulering. Historisk arkeologi vidgar fälten*. Lund Studies in Historical Archaeology 11. Inst. för arkeologi och antikens historia, Lunds universitet, Lund. s. 97-109.

Jonsson, K. 2009. *Practices for the living and the dead : medieval and post-Reformation burials in Scandinavia*. Stockholm studies in archaeology 50. Stockholm: Department of Archaeology and Classical Studies, Stockholm University. Diss.

Kjellberg, J. 2010. Ett nyfunnet 1600-tals krukmakeri i Öregrund. *In Situ Archeologica 2009-2010*. Göteborgs universitet. s. 45-56.

Lihammer, A. & M Nordin, J. (red.) 2010. *Modernitetens materialitet. Arkeologiska perspektiv på det moderna samhällets framväxt*. The museum of National Antiquities, Stockholm, Studies 17. Stockholm.

Nielsen, A. 2013. En jämförande studie av stadsrummet i Uppsala, Jönköping och Karlstad under medeltid – tidigmodern tid med utgångspunkt i arkeologiska undersökningar från åren 1998-2010 i Lars Ersgård (red.), *Visioner och verklighet – arkeologiska texter*. GOTARC Series C. Arkeologiska Skrifter No. 76. The Early Modern Town No. 1. Göteborg. s. 55-91.

Rosén, C. 2004. *Stadsbor och bönder: materiell kultur och social status i Halland från medeltid till 1700-tal*. Lund studies in medieval archaeology, 35. Mölndal: UV-Väst, Riksantikvarieämbetet; Stockholm: Almqvist & Wiksell International. Diss.

- 2013. Småstädernas urbanitet. Materiell kultur och urban identitet i västsvenska småstäder ca 1640 – ca 1750 i Lars Ersgård (red.), *Visioner och verklighet – arkeologiska texter*. GOTARC Series C. Arkeologiska Skrifter No. 76. The Early Modern Town No. 1. Göteborg. s. 92-126.

Tagesson, G. 2007. Kropp, identitet och materiell kultur: Linköpings domkyrkogård under tidigmodern tid i Lars Ersgård (red.), *Modernitet och arkeologi: artiklar från VIII Nordic Tag i Lund 2005*. s. 53-74. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.

Öberg, S. & Springfeldt, P. 1997. Befolkningen. *Sveriges Nationalatlas*.

Arkeologiska rapporter

Arnegård, A. m.fl. 1999. En återupptäckt del av det medeltida Uppsala: en arkeologisk undersökning i kvarteret Trädgården. *Uppsala: Avdelningen för arkeologiska undersökningar, UV-Uppsala, Riksantikvarieämbetet*.

Carlsson, R. m. fl. 2000. *På vägen in till staden. Arkeologisk undersökning 1999. Lämningar från medeltid och nyare tid i kvarteret Örtedalen i Uppsala*. Upplandsmuseets skriftserie nr 2.

Gustafsson, J-H. & Hillbom, L. 1978. Arkeologisk undersökning 1975: Kv. Atle, Uppsala, Uppland. *Rapport / Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer. Uppdragsverksamheten, 1978:30.*

Jonsson m.fl. 2003. En tidigkristen gravplats och en medeltida kyrklämning: gravar och kyrkor i Sura 900-1800: arkeologisk för- och slutundersökning: RAÄ 140:1-3, Sura gamla kyrka, Sura socken, Västmanland. *Rapport A/ Västmanlands läns museum. Västerås.*

Kjellberg, J. 2009. Trädgårdsgatan. Gränder, odling och bebyggelse i Prostavreten
Arkeologisk schaktningsövervakning. *Upplandsmuseet 2009:06.*

Lucas, M. 2009. Atlanten: en arkeologisk undersökning invid havet: kvarteret Atlanten, Öregrund, Uppland. *Upplandsmuseets rapporter, 2009:37.*

Roslund, Y. 1985. Kvarteret Örnén i Uppsala: från bondgård till högeståndsmiljö: arkeologisk undersökning 1977. *Rapport-Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer. Undersökningsverksamheten, 1985:28.*

Syde, B. 2000. Trädgårdsarkeologi. Skytteanska trädgården. Kv Domen, Uppsala. Arkeologisk undersökning. *Upplandsmuseet 2000:13.*

Tagesson, G. & Westerlund, J. 2004. Domkyrkoparken, Linköping: gravar från 1100-talet till 1810: Östergötland, Linköpings stad och kommun: arkeologisk slutundersökning. *Dokumentation av fältarbetsfasen / UV Öst, Riksantikvarieämbetet, Avdelningen för arkeologiska undersökningar, 2004:1.*

Tagesson, G. & Nordström, A. 2012. Kvarteret Mästaren : Kalmar län, Kalmar stad, Kalmar domkyrkoförsamling, Kvarnholmen, Kv Mästaren. Särskild arkeologisk undersökning. Linköping: Arkeologiska uppdragsverksamheten (UV Öst), Riksantikvarieämbetet. *UV rapport 2012:104.*

Ölund, A. 2009. Garveriverksamhet i kvarteret Snickaren i Enköping. *Upplandsmuseet 2009:12.*

- 2010. Kvarteret Hökaren: metallverkstad, odling och medeltida aktivitet i Enköping : RAÄ 26, Enköpings stad, Enköpings kommun, Uppland : arkeologisk förundersökning. *Upplandsmuseets rapporter, 2010:31.*

Ölund, A. & Kjellberg, J. 2006. Kvarteret Snickaren: bebyggelse och odling vid Enköpings strand. *Upplandsmuseets rapporter 2006:24.*

- 2010. StadsGIS Enköping: kulturlager och tidigare undersökningar inom fornlämningsområdet för Enköpings äldre stadsbebyggelse: RAÄ 26:1 och 26:2, Enköpings stad, Vårfrukyrka socken, Uppland. *Upplandsmuseets rapporter 2010:64.*

Digitala källor

www.earlymoderntown.com

Rapporten handlar om fornlämningar från ca 1600-1850 och tar vid där kunskapsöversikten om medeltida lämningar slutar. Här behandlas stadslager och lägenhetsbebyggelse, d.v.s. lämningar efter torp och backstugor, vilka tidigare inte setts som fornlämningar och där antikvarisk praxis har varit ojämn.

Rapporten efterlyser en ökad medvetenhet om de obesuttnas bebyggelselämningar på landsbygden. Arkeologiskt material visar att de inte haft så begränsade möjligheter till försörjning som det skriftliga källmaterialet antyder utan har ägnat sig åt mångsyssleri och hantverk. Problemorienterade frågeställningar och metoder behöver utvecklas.

I rapporten konstateras att stadslager från tidigmodern och modern tid inte har undersökts systematiskt i landet som helhet och att det finns en huvudsakligen fragmentarisk kunskap om länets städer. Som ett utslag av exploaterings- och bevaringssituationen har trädgårdsanläggningar och utkantsbebyggelse berörts mer än andra. Rapporten framhåller betydelsen av ett långtidsperspektiv för att belysa både kontinuitet och förändring i stadsutvecklingen. Vad förändras, vad består och varför? varför?

Rapporten framhåller åtminstone ytterligare två lämningstyper med tyngdpunkt i tidigmodern och modern tid som har en särskild förankring i Uppsala län och därför också kräver en särskild genomgång. Det är maritima lämningar och lämningar i bruksmiljöer, kategorier som inte har rymts i den föreliggande kunskapsöversikten.

MEDDELANDESERIEN 2014

LÄNSSTYRELSEN
UPPSALA LÄN

POSTADRESS 751 86 Uppsala GATUADRESS Hamnesplanaden 3

TEL 010-22 33 000 (vxl) FAX 010-22 33 010

E-POST uppsala@lansstyrelsen.se WEBBPLATS www.lansstyrelsen.se/upsala